

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кришталь А.О.

**ПСИХОЛОГІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ:
курс лекцій**

**Черкаси
2024**

УДК 159.98:331

ББК 88.4

Ф 77

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України (протокол № 2 від 03.08.2024).

Кришталь А.О.

Психологія віктимної поведінки: курс лекцій. Черкаси: ЧІПБ, 2024. 160 с.

Теоретичний матеріал, викладений у посібнику, відповідає тематиці робочої програми та силабусу навчальної дисципліни «Психологія віктимної поведінки». Зміст лекцій орієнтований на ознайомлення з методологією головних шкіл та підходів до трактування причин виникнення віктимної поведінки; формування ґрунтовних знань щодо особливостей профілактики і корекції віктимної поведінки та надання психологічної допомоги особистості з віктимною поведінкою, зокрема – у процесі консультування.

Лекція №1

«ЗМІСТ І ФОРМИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ»

План

1. Поняття про віктимологію.
2. Відхилення поведінки від соціальних і моральних норм.
3. Віктимна поведінка як наслідок компенсації почуття неповноцінності (А.Адлер. Е. Еріксон), незадоволення потреби в самоповазі (А. Маслоу).
4. Теоретичні підходи до пояснення феномена психологічної жертви.
5. Сутність індивідуальної і групової (масової) віктимності.

1. Поняття про віктимологію

Становлення віктимології як вчення про жертву злочину відбулося відносно недавно, у другій половині ХХ століття. Пов'язується це із появою після другої світової війни у Західних країнах та Сполучених Штатах Америки підвищеного суспільного інтересу до проблеми жертв злочинів. На той час, перед науковою спільнотою назріло риторичне питання: чому окремі особи і соціальні групи стають жертвами злочинів частіше від решти людей, що опиняються в аналогічних ситуаціях? Пошуком відповіді на це питання першочергово зайнялися такі видатні зарубіжні вчені як Г. Гентінг, Б. Мендельсон, Ф. Вертхам, М. Вольфганг, Р. Гасер та ін.

Одним із перших почав досліджувати жертв злочинів німецький науковець Ганс фон Гентінг (1941р). Він звернув увагу на те, що жертва виступає активним суб'єктом формування злочинної мотивації, приймає участь, а іноді й ініціює вчинення злочину проти себе. Г. Гентінг вказував на існування зв'язку між злочинцем і жертвою та можливість обміну їх ролями (інтерацією) у процесі вчинення злочину. У своїй праці «Злочинець і його жертва» (1948р.) вчений досліджував різноманітні типові ситуації і відносини, пов'язані із особою та поведінкою жертви, різні типи жертв, що привертають увагу злочинців, можливості їх до чинення опору.

До заслуг іншого видатного науковця Бенджаміна Мендельсона слід віднести введення до наукового обігу самого терміну

«віктимологія» від латинського слова «victima» (жертва) (1947р.), заяву про необхідність утворення нової галузі знань про жертву злочину, розробку поняття «жертва» та їх класифікацію, а також твердження про існування у жертв злочинів порівняно більшої схильності опинитися у цій ролі, що має враховуватися при призначенні покарання злочинцям. Пізніше, у роботі «Загальна віктимологія» (1975 р.), Б. Мендельсон висував ідею про створення так званої клінічної або практичної віктимології, що має вивчати не тільки жертв злочинів, але й жертв природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів і війн. Багато уваги ним приділялося з'ясуванню питання наскільки жертва сама сприяла власній віктимізації.

Саме цих двох вчених із світовим ім'ям небезпідставно вважають засновниками віктимології. Їхні наукові ідеї і погляди розроблялися та втілювалися у працях багатьох інших видатних вчених. Серед останніх слід назвати Л. В. Франка, Д. В. Рівмана, В. І. Полубінського, В.Я. Рибальську, а також українських науковців В. О. Тулякова, О.М. Джужу, В. В. Голіну, О.М. Литвинова Є. М. Моїсєєва, О.Є. Михайлова, О. М. Юрченко та ін.

2. Відхилення поведінки від соціальних і моральних норм

Поняття «девіантність» та «девіація» пов'язують з іменем французького соціолога Еміля Дюркгейма (1998). Девіантологічне знання виникло як спеціальна теорія в межах соціології на початку ХХ століття. Важливе місце у дослідженні девіантності посідали питання злочинності.

Визначення поняття «девіантна поведінка» неможливе без розгляду сутності й ролі соціальних норм поведінки людини. Психологічна енциклопедія (2006) визначає **поведінку** як активність живих організмів, спрямовану на пристосування до навколишнього середовища і задоволення наявних потреб.

У зовнішньому плані поведінка виявляється в системі послідовних дій, спрямованих на безпосередній практичний контакт організму з предметами оточення. Основою певної поведінки живих організмів є їх актуальні потреби.

Поведінка девіантна (лат. *deviatio* – відхилення) – дії людини (девіанта), які порушують офіційно встановлені в суспільстві чи неофіційні в певній соціальній групі моральні та правові норми, що призводять до її покарання, ізоляції, виправлення або лікування (Психологічна енциклопедія, 2006).

Діагностика девіантної поведінки часто ускладнена причинами радше суб'єктивними, ніж об'єктивними, що бажання визнати відхилення будь-якої поведінки призводить до ігнорування основного принципу діагностики девіантної поведінки, яка реально спрямована на врахування реальності, навколишньої дійсності.

Девіантна поведінка – це не просто поведінка, яка відрізняється від норм чи прийнятих у суспільстві стандартів, але і така, що не задовольняє соціальні очікування.

Соціальні очікування – обумовлені поняттям соціального положення людини, етнічної та культурної приналежності, вікового діапазону, статі, професії т. д.

Предметом вивчення психології девіантної поведінки є відхилення від різноманітних норм ситуаційних реакцій, психічних станів, а також форм розвитку особистості, що

призводять до дезадаптації людини в суспільстві, або порушення самоактуалізації та прийняття себе в силу вироблених неадекватних патернів поведінки.

У науковій літературі існують різні способи визначення норми.

Норма – це явище групової свідомості у вигляді розділених групою уявлень із вимогами членів групи до загальної поведінки із врахуванням їх соціальних ролей, які створюють оптимальні умови побуту, з якими ці норми взаємодіють, і відтворюючи формують його.

Відповідно до цього визначення виокремлюють такі норми:

- правові;
- моральні;
- естетичні.

Правові норми регламентовані законом, порушення яких передбачає покарання. *Моральні та естетичні* – не регламентовані законом, саме тому про їх порушення можна говорити тільки, як про суспільний осуд. У першому випадку говорять, що людина поступає не згідно з законом, в другому – не «по-людськи».

Крім того, виокремлюють і норми психологічного комфортного самопочуття (переживання), рефлексії, задоволеності собою, порушення яких може призводити до емоційного дискомфорту і вияву психологічних комплексів. Кожен індивід свідомо бере на себе відповідальність за дотримання «писаних» законів, які передбачають збереження прав і свобод людей, котрі його оточують, а також «неписаних» норм – традицій і стереотипів поведінки, прийнятих у тому чи іншому мікросоціальному середовищі.

Девіантною поведінкою вважається така, за якої спостерігається відхилення хоч би від однієї із суспільних норм. Поширеним є застосування статистичного критерію, який дає змогу визначити норму для будь-якого явища за допомогою становлення його частотності. Згідно з таким визначенням, нормою вважається те, що трапляється не менш як у 50% випадків.

Провідним показником нормальності поведінки, згідно із соціально-нормативним критерієм, є рівень соціальної адаптації особистості. Нормальна, успішна адаптація характеризується оптимальною рівновагою між цінностями, особливостями індивіда й правилами, вимогами його соціального середовища. Соціалізація, тобто процес входження у соціальне середовище, охоплює засвоєння мови, норм поведінки, моральних цінностей – загалом усього того, що становить культуру суспільства.

Цей процес відбувається паралельно з онтогенезом, тобто доросла людина вже є соціалізованою. Повторна соціалізація дорослої людини відбувається лише в тому разі, якщо вона потрапляє в нове соціальне середовище (наприклад, міграція в країну, де мова та культура зовсім інші). Процес входження дитини в соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням.

Виховання є комплексом впливів, що забезпечують соціалізацію індивіда. Дорослий має передати дитині ті моральні цінності й норми поведінки, які відповідають вимогам суспільства. Якщо ж дитина не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватись до зразків поведінки та вимог вихователя (який у цій ситуації уособлює для дитини соціум загалом), то процес соціалізації порушується, а поведінка дитини стає соціально дезадаптованою.

Формами порушення соціалізації особистості (О. В. Змановська, 2010) є: дезадаптація (соціальна), деіндивідуалізація (конформізм), дезінтеграція (дисоціація), десоціалізація. Під час вивчення девіантної поведінки варто розглянути явище соціальної дезадаптації.

Дезадаптація – це небажання визнавати або невміння виконувати вимоги соціального середовища, а також реалізувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах.

Загальні прояви соціальної дезадаптації у дітей та дорослих (Максимова Н. Ю., 2011):

- постійна неуспішність у навчанні або нездатність заробляти власною працею;
- виражена неуспішність у життєво важливих сферах спілкування (у сім'ї, навчальній або виробничій групі, міжособистісних стосунках);
- порушення моральних і правових норм;
- ізоляція від оточення у поєднанні з ворожим ставленням до нього.

Форма соціальної дезадаптації та ступінь її вираженості є визначальними характеристиками девіантної поведінки.

3. Віктимна поведінка як наслідок компенсації почуття неповноцінності (Альфреда Адлера, Еріка Еріксона), незадоволення потреби в самоповазі (Абрахама Маслоу)

Згідно із поглядами Альфреда Адлера (1870-1937) формування характеру особистості відбувається протягом перших п'яти років життя людини. В цей період він відчуває на собі вплив несприятливих факторів, які і породжують у нього комплекс неповноцінності.

В дитинстві будь-яка особа переживає комплекс неповноцінності по відношенню свого розвитку до батьків, братів і оточуючих. Це почуття неповноцінності викликає постійну тривогу, жадобу дій, пошук ролей, прагнення до психічного і фізичного удосконалення. Процес компенсації неповноцінності автор вважає творчою силою, яка здатна привести особу до вищих досягнень, навіть фізичні чи вроджені дефекти можуть бути подолані цією силою. Історія підтвердила той парадоксальний факт, що багато великих музикантів володіли дефектами слуху, багато великих художників

дефектами зору, серед знаменитих полководців були люди зовсім невеликі на зріст, які в дитинстві були досить кволими.

Наведу конкретний приклад на користь цієї теорії: самий відомий оратор древності Демосфен в юності тихо говорив і заїкався. Долаючи свою неповноцінність особа розвиває себе. Основними перепонами для подолання комплексу неповноцінності автор вважав надмірну опіку батьків, або велику слабкість органу тіла. У цьому випадку всі страждання від невдач спресовуються в комплекс неповноцінності – постійне глибинне переживання власної нездатності. Такі особи зазвичай прагнуть до суперкомпенсації, до кривого переконання себе та інших в своїх мнимих успіхах.

Адлер розкриває шляхи вирішення таких конфліктів. Перший – це розвиток «соціального почуття», соціального інтересу. Розвинуте соціальне почуття проявляється в цікавій роботі. Другий – стимуляція власних здібностей, досягнення переваг над іншими. Компенсація комплексу неповноцінності через стимуляцію власних здібностей може мати три форми прояву: а) адекватну компенсацію (коли відбувається співпадання переваг із змістом соціальних інтересів у спорті, музиці, творчості); б) суперкомпенсація (коли відбувається гіпертрофічний розвиток однієї із здібностей, і яка має яскраво виражений егоїстичний характер); в) мнима компенсація (коли комплекс неповноцінності компенсується хворобою, чи іншими обставинами, які не залежать від суб'єкту).

На ранніх стадіях своєї кар'єри, ще займаючись загальною медициною, Адлер висунув ідею неповноцінності органу і надкомпенсації. У той час він намагався знайти відповідь на вічне питання: чому, коли люди захворюють або страждають від болів, хворою або хворобливою виявляється якась певна ділянка тіла? У одного проблеми з серцем, у іншого з легенями, у третього розвивається артрит. Адлер припустив, що причина, що визначає місце розташування конкретного розладу початкова неповноцінність цього регіону, або природжена, або пов'язана з аномаліями розвитку. Далі, він помітив, що людина з дефектним органом часто намагається компенсувати його слабкість за рахунок інтенсивного тренування.

Найзнаменитіший приклад компенсації неповноцінності органу приклад Демосфена, в дитинстві того, що страждав заїканням і щостав одним з найбільших ораторів світу. Пізніший приклад: Теодор

Рузвельт, в юності фізично слабкий, систематичними вправами перетворив себе на фізично розвиненого. Незабаром після публікації монографії про неповноцінність органу, Адлер розширив свої уявлення про неповноцінність, включивши в нього всяке почуття, що виникає у зв'язку з переживанням соціальної або психологічної неспроможності, окрім переживань, пов'язаних з фізичною слабкістю і нездоров'ям.

В цей час Адлер ототожнив неповноцінність з немужністю або фемінінністю, а компенсацію назвав «маскулінний протест». Проте пізніше він підпорядковував цю точку зору загальнішій, такої, що полягає в тому, що почуття неповноцінності виникає з відчуття дефектності або недосконалості у будь-якій життєвій сфері. Наприклад, почуття неповноцінності мотивує дитину на прагнення до більш високого рівня розвитку. Після досягнення цього рівня дитина знову переживає почуття неповноцінності, і рух увись отримує новий імпульс.

Адлер стверджував, що почуття неповноцінності не є ознакою патології; воно - причина вдосконалення людини. Зрозуміло, почуття неповноцінності може бути ненормально перебільшене особливими умовами, балоцями або відкиданням дитини, і в цих випадках можуть виникати певні аномальні явища типу комплексу неповноцінності або компенсаторного комплексу переваги. Але в нормальних обставинах почуття неповноцінності або недостатності - велика рушійна сила.

Іншими словами, людей штовхає вперед бажання здолати свою неповноцінність і веде за собою прагнення до переваги. Адлер не був прибічником принципу гедонізму. Хоча він і вважав, що почуття неповноцінності хворобливе, але не вважав, що полегшення його неодмінно приносить задоволення. Мета життя, по Адлеру, - не задоволення, а удосконалення.

Теорія ієрархії потреб, розроблена Абрахамом Маслоу, справила значний вплив як на розвиток наукової думки в галузі мотивації, так і на розвиток практики менеджменту на основі наукового підходу до вивчення потреб, їх моніторингу і цілеспрямованого впливу на поведінку людей.

В основу **теорії Маслоу** покладено такі засадничі ідеї:

- ✓ люди постійно відчують певні потреби;
- ✓ явно виражені потреби, що їх відчують люди, можна об'єднати в окремі групи;
- ✓ групи потреб людей ієрархічно розміщені стосовно одна одної;
- ✓ потреби, якщо їх не задоволено, спонукають людину до дій. Задоволені потреби більше не справляють мотивувального впливу на людину;
- ✓ якщо одну потребу задоволено, то на її місце стає інша — незадоволена;
- ✓ як правило, людина має одночасно кілька різних потреб, що взаємодіють;
- ✓ процес задоволення потреб відбувається знизу вгору. Потреби, які перебувають ближче до основи «піраміди», потребують першочергового задоволення;
- ✓ поведінку людини визначає найнижча незадоволена потреба ієрархічної структури;
- ✓ потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня;
- ✓ потреби вищого рівня можна задовольнити більшою кількістю способів, ніж потреби нижчого рівня.

А. Маслоу намагався пояснити, чому в різні часи людиною керують різні потреби. Чому одна людина використовує багато часу й енергії на самозбереження, а інша — на здобування поваги оточення. Учений вважає, що значущість людських потреб відповідає такому порядку: фізіологічні потреби, потреби самозбереження, соціальні потреби, потреби в повазі і потреби в самоствердженні.

За А. Маслоу, людина намагається задовольнити передовсім найважливіші потреби. Як тільки якусь важливу потребу буде задоволено, вона на певний час перестає бути спонукальним мотивом. Водночас з'являється потреба в задоволенні наступної.

Маслоу визнавав, що людина має багато потреб, проте він вважав, що їх можна поділити на п'ять основних категорій. За теорією Маслоу всі ці потреби можна розташувати у вигляді строгої ієрархічної структури.

Згідно з наведеною ієрархією потреб вищі запити людини не виступають на перший план доти, доки не будуть задоволені найнагальніші. Задоволення первинних потреб породжує бажання задовольнити наступні за вагомістю (вторинні) потреби, які стають рушійною силою свідомої діяльності.

Цим він хотів показати, що потреби нижніх рівней потребують задоволення і впливають на поведінку людини по-перше, ніж на мотивації почнуть відбиватися потреби більш високих рівней. У кожен конкретний момент людина буде прагнути задоволення тієї потреби, яка для неї є більш сильною важливою. Із розвитком людини як особистості розширюються його потенціальні можливості, потреба самовираження ніколи не може бути задоволена повністю. Саме тому процес мотивації поведінки через потреби безперервний.

Для того, щоб наступний, більш високий рівень ієрархії потреб почав впливати на поведінку людини, не обов'язково задовольняти потреби більш низького рівня цілком. Таким чином, ієрархічні рівні не є дискретними ступенями. Іншими словами, хоча на даний момент одна з потреб може домінувати, діяльність людини при цьому стимулюється не тільки нею.

4. Теоретичні підходи до пояснення феномена психологічної жертви.

Із великого масиву наукових напрацювань можна вивести низку концептуальних положень віктимології:

- ✓ центральною категорією віктимології є «жертва злочину», у кожного злочину є своя жертва;
- ✓ вірогідність стати жертвою злочину залежить від особливого феномена - віктимності, яка буває індивідуальною та груповою (масовою);
- ✓ величина віктимності може змінюватися. Процес її збільшення називається віктимізацією, зменшення - девіктимізацією;
- ✓ на зростання рівня віктимізації впливають віктимогенні фактори (детермінанти);
- ✓ віктимізація пов'язана із латентною злочинністю;
- ✓ між злочинцем і жертвою існує умовний зв'язок, під час злочинної взаємодії вони можуть помінятися ролями;

- ✓ важливу роль у механізмі злочинної поведінки відіграє поведінка жертви у конкретній життєвій ситуації;
- ✓ віктимна поведінка жертви по-різному впливає на мотивацію та рішення вчинити злочин проти конкретної особи;
- ✓ віктимна поведінка у механізмі злочинної поведінки виконує роль умови, що сприяє вчиненню злочину;
- ✓ зниження ризику стати жертвою злочину досягається заходами віктимологічної профілактики;
- ✓ шкода, заподіяна жертвам злочину, має бути компенсованою, а порушені права відновленими.

Накопичені знання про жертву злочину доволі різнопланові. Потерпілого (жертву) злочину вивчають усі науки кримінально-правового циклу, причому кожна з них робить це виходячи із предметних інтересів відповідної галузі знань.

При дослідженні феномену жертви злочину кримінологи намагалися установити її основну властивість, що дасть відповідь на питання: чим керуються злочинці у виборі людей на цю роль? Такою властивістю визнали *віктимність*. У кримінології термін «віктимність» запровадив Л. В. Франк. На його думку, це реалізована злочинним актом підвищена здатність особи в силу моральних і фізичних властивостей ставати жертвою злочину за певних обставин, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де це було об'єктивно можливо (Л. В. Франк, 1977). Приймаючи за основу наведене поняття, вважаємо за необхідне зробити низку уточнень і пояснень до нього.

5. Сутність індивідуальної і групової (масової) віктимності

Віктимність буває індивідуальною та груповою (масовою). У кримінології більшою мірою вивчена індивідуальна віктимність.

Слід виходити з того, що віктимність мають далеко не всі люди, які стали жертвами злочинів. У формуванні та реалізації умислу на вчинення переважної частини злочинів, ані особисті риси, ані поведінка жертв у конкретних ситуаціях, жодним чином не впливають.

За результатами кримінологічних досліджень, віктимність та відповідна їй поведінка жертв встановлюється у близько 30%

випадків злочинних посягань. Це означає, що більшість людей опиняються у ролі жертви не в силу їхньої індивідуальної віктимності. Фактично, жертвою злочину може стати будь-хто. Віктимність же, пов'язується із своєрідним «внеском» жертви у генезу злочину, відіграє роль сприяючої умови для реалізації наміру та досягнення злочинного результату. Тож треба розібратися із походженням віктимності, а також з питанням: із чого складається індивідуальна віктимність?

Вважається, що **індивідуальна віктимність** – це набута у процесі життя і діяльності властивість особистості. Утворення віктимності пов'язано із проблемами у соціалізації, що призводять до віктимогенної деформації особистості, виконанням соціальних функцій (професійна або рольова віктимність), способом життя і відхиленнями у поведінці, які підвищують здатність стати жертвою злочину. Разом з тим, невідкидається і біологічне походження віктимності, пов'язане із фізіологічними особливостями, паталогічним станом психіки особистості, які суттєво підвищують її уразливість перед злочинним посяганням.

Більш того, родоначальники віктимології висували гіпотезу про так звану природжену жертву і на практиці доводили її існування (наприклад, одна і та ж сама жінка сім разів ставала жертвою зґвалтування). Існує й інше пояснення природи віктимності, згідно з яким усі члени суспільства потенційно віктимні, оскільки проживають у суспільстві враженому злочинністю. Повсякчас, вступаючи у різного роду суспільні відносини, міжособове спілкування, життєві ситуації - люди наражаються на небезпеку заподіяння їм шкоди злочинними посяганнями.

Отже, *індивідуальна віктимність* – це не тільки результат поєднання уроджених та набутих ознак, рис і властивостей особистості, вона є ще й одиничним проявом загального явища віктимності на рівні суспільства та окремих соціальних груп населення.

Структура індивідуальної віктимності включає особистісний та ситуаційний елементи.

Особистісний елемент – це сукупність фізіологічних, психологічних та соціальних ознак і особливостей, які підвищують її

уразливість перед злочинними посяганнями та мотивують цілеспрямований вибір злочинця саме цієї людини кандидатом у жертви. Особистісна складова визначає індивідуальну схильність наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди. Умовно кажучи, це придатність особи стати об'єктом злочинного посягання.

Фізіологічні ознаки – це стать, вік, тіло, будова, зовнішність, стан здоров'я. Психологічні ознаки жертв включають темперамент, характер, емоційний стан, звички, манери, стиль поведінки, а також розлади психіки і поведінки.

Соціальні – це соціальне становище, виконувані ролі, професія, а також дефекти соціалізації. Наприклад, жертвами насильницьких злочинів порівняно частіше стають особи без певного роду занять, які ведуть антисуспільний спосіб життя. Існує гіпотеза, що кожен тип злочинців має уяву про ідеальну жертву для того чи іншого виду злочинів. На пошук і розпізнавання такого образу вони орієнтовані серед широкого загалу громадян. Іншими словами, злочинці непогано розуміються на тому, серед яких категорій населення за статтю, віком, станом здоров'я, родом занять, професією, першочергово треба шукати кандидатів у жертви. Окрім цього, береться до уваги психологія жертви, прогнозується її схильність до ризику та ймовірна поведінка у ситуації небезпеки.

Важливо розуміти момент виникнення індивідуальної віктимності. За загальним правилом, вона формується до вчинення злочину або утворюється під час виникнення конкретної життєвої ситуації. У першому випадку віктимність певний час перебуває у потенційному стані. У другому – момент її виникнення та реалізації злочинним посяганням може співпадати.

Для реального перетворення потенційно віктимної особистості у жертву злочину її суб'єктивні ознаки мають бути доповнені виникненням відповідної життєвої ситуації. Ситуаційна складова віктимності передбачає сукупність об'єктивних обставин, що проявляють чи підсилюють дію суб'єктивних рис та ознак, обмежують вибір можливих варіантів безпечного виходу з неї. Віктимологія вивчає такі види ситуацій, виникнення і розвиток яких зумовлено саме поведінкою жертви, її особистістю.

Фатальний збіг обставин, за яких жертва опинилася не в тому місці, не в той час – на практиці, зустрічається нечасто. В основному, віктимна ситуація виникає як результат зв'язку і відносин між злочинцем та жертвою до вчинення злочину, або створюється за ініціативою жертви. Втім, навіть несприятливий для уникнення небезпеки перебіг ситуації залишає жертві вибір: чинити опір, позвати на допомогу інших осіб, спробувати перехитрити злочинця і покинути місце події, не провокувати заподіяння тяжкої шкоди неадекватними діями. Ситуація виконує роль приводу до злочинного посягання проти жертви, яка попередньо привернула до себе увагу поведінкою, особистісними рисами або їх сполученням.

Окрім індивідуальної віктимності, у віктимології розробляється поняття групової і навіть масової віктимності.

Групова віктимність виступає як специфічна колективна схильність окремих категорій населення, що мають спільні демографічні, соціальні, психологічні, професійні, культурологічні ознаки за певних обставин порівняно частіше наражатися на небезпеку заподіяння злочинної шкоди. Дійсно, особи похилого віку порівняно із особами зрілого віку більше страждають від шахрайських дій, крадіжок майна, тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Жінки молодого віку лідирують серед жертв зґвалтувань та інших статевих злочинів. Дружини і діти є основними жертвами сімейного насильства. Молодь – першочергово потерпає від грабежів, розбоїв, хуліганства; підприємці – від вимагань, вбивств на замовлення, службових злочинів. Представники інших націй, кольору шкіри незрівнянно частіше стають жертвами насильницьких злочинів на ґрунті расизму і нетерпимості.

Масова віктимність зумовлена рівнем фактичної злочинності в державі та інтенсивністю її поширення у різних сферах суспільного життя, криміналізацією нових суспільно-небезпечних діянь, значною часткою латентних злочинів і жертв, права яких залишилися невідновленими у законному порядку, загальним станом безпеки людини, захищеності її прав у державі.

Практичним втіленням індивідуальної віктимності є віктимна поведінка жертв. **Віктимна поведінка** – це вчинки або дії у конкретних ситуаціях, що впливають на мотивацію та рішення

злочинців, а також об'єктивно створюють небезпеку заподіяння шкоди діючому суб'єкту.

Віктимною поведінка може бути як за об'єктивним змістом так і за її суб'єктивним сприйняттям злочинцем. Першу ми називаємо очевидно віктимною, другу – квазі-віктимною.

Очевидно, *віктимними є дії і вчинки*, в яких виражаються індивідуальні риси, професійні навички, шкідливі звички їх носія. Наприклад, таксист, прагнучи великого заробітку, погоджується серед ночі перевезти наркоманів у віддалений криміногенний район за дозою наркотичних засобів, при цьому свідомо приймає ризик бути пограбованим і навіть вбитим. Психічно неврівноважена людина провокує конфлікт і бійку із незнайомими людьми на вулиці, наражаючись на небезпеку зазнати тілесних ушкоджень. Морально нестійка жінка охоче знайомиться із випадковими чоловіками у розважальних закладах та їде до них додому для продовження неформального спілкування, ігноруючи загрозу статевого посягання.

Квазі-віктимною є така поведінка, що не виходить за межі загальноприйнятих норм моралі, правил безпеки і не мотивує людей на неправомірні дії. Так, природній плач новонародженої дитини не викликає неадекватних реакцій у нормальних людей, однак дехто із батьків сприймає його з ненавистю, що обумовлює фізичну розправу на дитиною. Особи, які опинилися у безпорадному стані через інвалідність, мотивують нормальних людей прийти на допомогу, решту - проявити байдужість. Натомість злочинці розцінюють таких людей як легкодоступну жертву, що надихає на заподіяння їй шкоди заради досягнення протиправних цілей.

Наведені приклади віктимної поведінки відіграють неоднакову роль у механізмі злочинного посягання. Вона може викликати мотив злочину, вчинення якого не планувалося, іноді стає приводом до реалізації раніше сформованого злочинного наміру або ж створює ситуацію, що полегшує досягнення мети злочинного посягання.

Багатоманітність проявів віктимної поведінки дає підстави для її класифікації. За змістом вирізняють провокуючу, легковажну, неправомірну та суспільно-корисну віктимну поведінку у конкретній життєвій ситуації.

Провокуючою називають таку негативну поведінку жертви, за якої адекватна людина втрачає емоційну рівновагу та вдається до

раптових агресивних дій. За формою провокація буває пасивною і активною. Пасивна провокація виражається у постійному невиконанні обов'язків перед родиною, трудовим колективом, друзями, діловими партнерами. Накопичені через це негативні почуття викликають несподіваний емоційний вибух та насильство під час чергового епізоду такої поведінки. Наприклад, чоловік постійно пиячить, промотує домашнє майно, перебуває у безпорадному стані у громадських місцях, чим ганьбить членів своєї сім'ї, створює привід для конфліктів.

Один із ганебних вчинків завершується його «несподіваним» вбивством дружиною або дорослими дітьми. Активна провокація має місце коли жертва свідомо наражається на небезпеку, при цьому легковажно розраховує уникнути тяжких наслідків (тяжкі образи незнайомих людей, хизування багатством, натяки на інтиму близькість, показове нехтування елементарними правилами особистої безпеки). Так, за даними дослідження А. С. Лукаш, близько 50% жертв зґвалтувань були раніше знайомі із злочинцями, 20% із них перебували у стані алкогольного сп'яніння, 11% - у безпорадному стані. Показово й те, що 53% жертв зґвалтовані у власних квартирах, де перед цим спільно проводили дозвілля із злочинцями.

Легковажна поведінка полягає у надмірній довірливості стороннім людям, наївності неповнолітніх, нехтуванні правилами дорожнього руху.

Неправомірна поведінка виражається у порушенні жертвою вимог кримінально-правового законодавства (шахрайські дії, крадіжка, заподіяння тілесних ушкоджень), що призвели до вчинення проти нього злочину.

Суспільно-корисна поведінка, пов'язана із виконанням службових, громадських та професійних обов'язків, нажаль, також призводить до заподіяння злочином шкоди її суб'єктам (правоохоронна, громадська, військова діяльність, виконання повноважень органів влади, місцевого самоврядування, надання медичної допомоги тощо).

За даними дослідження Г. І. Чечеля при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи, протиправна поведінка жертв мала місце у 32% випадків, нейтральна - 20%, провокаційна - 17%, аморальна - 15%, легковажна - 12%, соціально неохвальна - 4%.

Лекція №2

ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Поняття про захисні механізми психіки.
2. Види захисних механізмів психіки.

1. Поняття про захисні механізми психіки

Проблема психологічних захистів в психології на сьогодні є однією з найбільш обговорюваних і найменш вивчених. Поняття «психологічного захисту» вийшло із психоаналізу і до сьогоднішнього дня переважно розглядається у рамках загальної психології. До теперішнього часу в науковій літературі відсутнє конкретне джерело, що містить повні систематизовані відомості з проблеми психологічного захисту. Захисні механізми пов'язують із певними патернами поведінки і проявами поведінкових реакцій, серед яких має місце і агресія. Тенденція зростання агресивності в сучасному суспільстві відображає одну з найгостріших проблем нашого суспільства, де за останні роки різко зросла молодіжна злочинність. Ця проблема є предметом низки психологічних досліджень, як у нашій країні, так і за кордоном (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Д. Ричардсон, Л. М. Семенюк, Р. Уолтерс та ін.) [1]. Дана тема є досить актуальною для сучасного суспільства, оскільки зростання проявів агресивної поведінки пов'язана не лише з соціальними умовами, а й з індивідуальними особливостями, такими як захисні механізми психіки.

На сьогоднішній день серед дослідників немає єдиної точки зору ні про загальну кількість захистів, ні їх чіткого визначення. Існує 2 основних погляди на природу захисних механізмів: 1. Захисні механізми психіки підтримують цілісність самосвідомості, виконують функції самозбереження та допомагають людині подолати надмірний страх, тривогу (В. В. Аршавський, Ф. В. Бассін, А. А. Реан, К. Роджер, В. С. Ротенберг, Е. Т. Соколова, В. В. Столін, І. Д. Стойков, А. Фрейд, З. Фрейд, К. Хорні, та ін.) [2, 3].

2. Захисні механізми психіки є непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішнього чи зовнішнього конфлікту, вони обмежують оптимальний розвиток особистості, її так звану «власну

активність», «активний пошук», тенденцію до «персоналізації», «вихід на новий рівень регуляції та взаємодії зі світом» (Ф. Василюк, Е. І. Киршбаум, В. С. Роттенберг, І. Д. Стойков та ін.).

Незважаючи на різницю думок та існуючих концепцій, що описують механізми психологічного захисту, існують загальні положення: самосвідомість людини виробляє особливі прийоми і способи переробки почуттів, думок, пов'язаних з конфліктом, через поведінку, а захисні процеси забезпечують регуляцію і спрямованість цієї поведінки. Активне неприйняття психоаналізу, що мало місце протягом багатьох років в психології в країнах колишнього союзу, не дозволило дослідникам внести хоч деякий помітний внесок у розробку проблеми психологічного захисту.

У роботах 50–70-х років самого терміну «захист» ретельно уникали або підміняли термінами «психологічний бар'єр», «захисна реакція», «змістовний бар'єр», «компенсаторні механізми» і т.п. Пізніше, багато дослідників погодилися, що феномен захисних механізмів може і повинен бути предметом дійсно наукового вивчення. Серед радянських дослідників найбільший внесок у розробку проблеми психологічного захисту з позицій теорії установки вніс Ф. В. Бассін [3]. Згідно з Ф. В. Бассіном та, на думку деяких інших дослідників (Б. Ф. Зейгарник, А. А. Налчаджян, Е. Т. Соколової, В. К. Мягер та ін.) – психологічний захист є нормальним, повсякденним працюючим механізмом людської свідомості. При цьому Ф. В. Бассін, підкреслює величезне значення захисту зняття різного роду напружень в житті. На його думку, захист здатний запобігати дезорганізації поведінки людини, наступає не тільки при зіткненні свідомого і несвідомого, але й у випадку протиборства між цілком усвідомлюваними установками.

Правда, такі дослідники як В. С. Роттенберг, Е. І. Киршбаум, І. Д. Стойков, вважають психологічний захист однозначно непродуктивним, шкідливим засобом вирішення внутрішньо-зовнішнього конфлікту. Серед вчених цього напрямку популярна ідея про те, що захисні механізми обмежують оптимальний розвиток особистості, її так звану «власну активність», «активний пошук», тенденцію до «персоналізації», «вихід на новий рівень регуляції та взаємодії з світом».

Однак такі автори, як Р. М. Грановська, Б. В. Зейгарник, В. К. Мягер, Е. Т. Соколова пропонують розрізняти патологічний психологічний захист або неадекватні форми адаптації і «нормальний, профілактичний, постійно присутній в нашому повсякденному житті».

Останнього десятиліття термін «психологічний захист» часто вводить в контекст різних, як наукових, так і науково-популярних робіт з медичної, соціальної, вікової та педагогічної психології, нейропсихології, педагогіці, юридичній психології тощо.

2. Види захисних механізмів психіки

Номенклатура захисних механізмів є неоднозначною і персонально специфічною. Немає єдності і в термінології. Проте існування захисних механізмів вважається незаперечним і експериментально підтвердженим. За характером фрустраторів, проти яких спрямовані захисні механізми, їх поділяють на: захисні механізми, спрямовані проти зовнішніх фрустраторів та захисні механізми, спрямовані проти внутрішніх фрустраторів.

Анна Фройд запропонувала класифікацію захисних механізмів, які використовуються проти внутрішніх фрустраторів: репресія (придушення), регресія, формування реакції, ізоляція, заперечення (анулювання) здійсненої дії, того, що відбувається, проекція, інтроекція, звернення на власну особистість, перетворення на власну протилежність, сублімація.

Надалі цей перелік був доповнений новими механізмами, спрямованими проти зовнішніх фрустраторів: втеча від ситуації, заперечення, ідентифікація, обмеження «Я».

Репресія – один з механізмів психологічного захисту, що полягає в активному, мотивованому усуненні чого-небудь зі свідомості. Зазвичай даний захисний механізм проявляється в вигляді мотивованого забування чи ігнорування.

Першим репресію (витіснення) описав Зигмунд Фройд, який вважав його основним механізмом формування несвідомого. За його словами, «доля імпульсу потягу може бути визначена так, що він наштовхується на опір, який хоче зробити його недовідомим. Тоді при певних умовах він приходить в стан витіснення». Інакше кажучи, **витіснення** – це довільне придушення, яке призводить до істинного

забування відповідних психічних змістів. Одним з яскравих прикладів витіснення можна вважати анорексію – відмову від прийому їжі.

Регресія – захисний механізм психіки, процес, в ході якого людина повертається на попередню або менш зрілу стадію розвитку почуттів та поведінки. Тобто людина починає реагувати на ситуацію так, як реагувала на більш ранніх стадіях свого розвитку.

Ізоляція – це механізм захисту, який починається з прояви нав'язливості й призводить до вироблення послідовної, внутрішньо узгодженої установки на розрив асоціативних зв'язків думки і дії, особливо з тим, що безпосередньо передує або слідує за ними в часі.

Проекція – психологічний процес, в результаті якого внутрішнє помилково сприймається як зовнішнє. Людина приписує іншим власні думки, почуття, мотиви, якості характеру тощо, вважаючи, що він/вона прийняли дещо, що відбувається ззовні, а не всередині самої людини. По суті проекція є «віддаленням» загрози від себе.

У якості захисного механізму психіки проекція дозволяє людині вважати власні неприпустимі чи неприйнятні почуття, бажання, мотиви чи ідеї чужими і, як наслідок, не відчувати за них відповідальності.

Інтроєкція – захисний механізм психіки, при якому людина переймає судження, властивості, способи поведінки оточуючих (найчастіше – значимих близьких, батьків).

Анна Фройд розглядала звернення на власну особистість та перетворення на власну протилежність поряд з іншими механізмами захисту і вважала ці захисні процеси найдавнішими.

Звернення на власну особистість – процес, при якому бажання, спрямоване на зовнішній об'єкт звертається на власну персону.

Перетворення на власну протилежність – механізм захисту, який при зіткненні із зовнішньою небезпекою (як правило, критикою з боку авторитету) ідентифікується із протилежною собі особою, приписуючи собі певні риси, наслідуючи фізичний або моральний вигляд того суб'єкту чи запозичуючи деякі символи його поведінки.

Сублімація – психічний процес перетворення і перенаправлення енергії на інший вид діяльності. Дане поняття було введено Зигмундом Фройдом в розроблений ним концепції психоаналізу, цей механізм розглядається як один із видів трансформації потягу Лібідо, протилежний витісненню. У соціальній психології сублімація

пов'язується із процесами соціалізації. Проблемам сублімації приділяється значна увага в психології творчості, дитячій психології, психології спорту та ін.

Втеча від ситуації – механізм психічного захисту, що функціонує неусвідомлено, зменшуючи патогену тривогу і зберігаючи цілісність психіки індивіда шляхом уникання ситуації, що викликає фруструючий стан.

Ідентифікація є одним із механізмів психологічного захисту, що відноситься до несвідомої активності. **Ідентифікація** – це своєрідний перенос образу іншої людини на себе, ототожнення індивідом себе з іншою людиною або групою людей.

За З. Фройдом **ідентифікація** – це форма захисного механізму психіки у вигляді перенесення образу іншої людини на себе. Вона допомагає людині опановувати різні види діяльності, засвоювати норми поведінки та соціальні цінності.

Обмеження «Я» – захисний механізм психіки, що являє собою нормальну стадію в розвитку «Я». Коли «Я» молоде і пластичне, його відхід від однієї області діяльності іноді компенсується перевагою в інший, на якій воно концентрується. Але коли воно стало ригідним або вже набуло інтолерантності до незадоволення, ставши таким чином нав'язливо фіксованим на способі уникнення, такий розвиток характеризується порушенням. З часом воно стає одностороннім, втрачає надто багато інтересів і може домогтися лише невеликих досягнень.

Роберт Плутчик, окрім даних захисних механізмів, виділив ще й такі: заміщення, компенсація, гіперкомпенсація та раціоналізація.

Заміщення – це реалізація незадоволених бажань і прагнень за допомогою іншого об'єкта. Іншими словами, заміщення – це перенесення орієнтованих на певний об'єкт потреб і бажань на інший, більш доступний об'єкт. Ефективність заміщення залежить від того, наскільки заміщений об'єкт схожий на попередній, з яким спочатку пов'язувалось задоволення потреби (чи комплексу потреб).

Компенсація – захисний механізм психіки, що полягає в несвідомій чи свідомій спробі подолання реальних і уявних недоліків, відновлення порушеної рівноваги психічних і психофізіологічних процесів шляхом створення протилежно спрямованої реакції або імпульсу.

Гіперкомпенсація – одна з форм психологічного захисту при реалізації якої не просто відбувається позбавлення від почуття неповноцінності, але досягається певний результат, що дозволяє зайняти домінуючу позицію по відношенню до інших.

Раціоналізація – різновид психологічного захисту, що проявляється у спробах довести, що будь які вчинки суб'єкта є єдино правильними, а тому – критиці не підлягають. Раціоналізація є найпоширенішим механізмом психологічного захисту.

Агресивна поведінка в ряді випадків може виступати як прояв роботи захисних механізмів і служити сигналом інтенсифікації психологічного захисту (З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.). Провівши організаційне дослідження на базі Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, у якому взяло участь 60 осіб віком від 20 до 23 років та підібравши психодіагностичний інструментарій цієї проблематики виявлено, що за «Тестом-опитувальником механізмів психологічного захисту (Life Style Index)» Плутчика-Келлермана-Конте захисним механізмом, яким найчастіше користуються респонденти є проекція (69%), а найрідше – заміщення (26%). За методикою «Агресивна поведінка» Є. П. Ільїна, П. А. Ковальова респонденти найчастіше користуються прямою вербальною формою агресії (49%), а найменше використовують непряму фізичну агресію (34%).

Опитувальник Б. Басса і Р. Дарки «Тест агресивності» (модифікація Л. Г. Почебута) показав нам, що респонденти найчастіше користуються такою формою агресії як «вербальна агресія» (38%), а найменше використовують само агресію (14%), яка є найбільш небезпечним видом агресії, тому що від неї людина зазвичай не захищається.

Існує також кореляційний зв'язок за шкалами «заперечення», «пряма вербальна агресія» та «непряма фізична агресія», з чого можна зробити висновок, що чим частіше людина ігнорує болючі для неї реальності і діє так, ніби вони не існують, тим частіше її поведінці будуть характерними образи і вербальні форми приниження іншого, змовами з метою завдання комусь шкоди та ін.

А також дане положення підтверджує зв'язок між наступними шкалами: «проекція», «фізична агресія», «пряма фізична агресія» та «непряма фізична агресія», де нами виявлено, що чим більше людина

приписує іншим власні думки, почуття, мотиви чи якості характеру, тим частіше її поведінка характеризується використанням фізичної сили, нанесенням ударів, побиттям або пораненнями іншої особи, а також відмовою від виконання необхідних завдань, змовами з метою завдання комусь шкоди та ін.

Психологічний захист – це окрема стратегія поведінки, що є водночас адаптаційним механізмом психічної саморегуляції в конфліктній ситуації. Вивчення їх має велике значення для прогнозування психоемоційних розладів. Єдиної класифікації захисних механізмів не існує, вони лише доповнюють одна одну, але найчастіше користуються класифікацією А. Фройд та Р. Плутчика. Саме вони детально описали основні захисні механізми психіки, якими найчастіше користуються люди.

Отже, люди, провідним захисним механізмом яких є проекція та заперечення використовують найчастіше таку форму агресії як фізична та вербальна, що також підтвердив кореляційний зв'язок.

Лекція №3

ДЕТЕРМІНАНТИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Поняття детермінації віктимної поведінки
2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи
3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки.

1. Поняття детермінації віктимної поведінки

Однією з найактуальніших і порівняно мало опрацьованих проблем є проблема детермінації віктимної поведінки.

Детермінізм – це найбільш загальна категорія, що характеризує виникнення явищ, що досліджуємо в природі та суспільстві. Це стосується, насамперед, залежності одних явищ, процесів та станів від інших. *Детермінізм* пояснює, чому саме відповідний процес відбувався так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які саме умови, що його породжують, та рівень стійкості цього процесу.

Уся поведінка людини підпорядковується *законам причинності*.

Існують об'єктивні причини, через які людина може вчинити той або інший вчинок, існує і наслідок – вчинення суспільно небезпечного та протиправного діяння відносно до іншої особи.

У періоди воєн у поведінці людей можуть чергуватися у різних формах індивідуальні та масові процеси. Так, вплив багатьох різноманітних соціальних чинників на особу у процесі її формування змінюється конкретним актом індивідуальної поведінки; разом з тим сукупність окремих таких актів призводить до масових явищ, що підпорядковуються статистичним закономірностям.

Причинна залежність виявляється у двох значеннях.

По-перше, кожна причина породжує декілька наслідків, а кожний наслідок є результатом дії декількох обставин (низки причин та умов). Ця багатозначність виявляється в кожному конкретному випадку та загалом.

По-друге, існує і специфічна вірогідна сторона багатозначності причинного зв'язку. Вона складається з того, що при заміні деякої умови, навіть при тій же причині, з'являється інший результат. Тому різноманітна поведінка людей під впливом одних і тих самих обставин і ускладнює його передбачення.

Під впливом однакових причин виникає "спектр" різноманітних наслідків (в яких виявляється певна закономірність). Що стосується віктимності, то це виражається в тому, що існують різноманітні форми поведінки людей, які їй сприяють, хоча причини можуть бути одні й ті ж самі.

До *основних елементів причинного зв'язку* належать такі елементи.

Причина охоплює те, що *передую* процесу віктимізації особи: період формування особи, її взаємодії з конкретною життєвою ситуацією. Причинний зв'язок розвивається, головним чином, у середовищі соціальних явищ; вони мають інформаційний характер.

Наслідок містить у собі розвиток причинного зв'язку від акту поведінки особи до настання злочинного результату. Вольовий акт

жертви злочину виявляється у фізичному або інформаційному впливі на зовнішнє середовище.

Особа потерпілого з його свідомістю та вольовими якостями – центральний елемент, що пов'язує причину та наслідок.

У філософській та юридичній літературі розрізняють *повну та специфічну причину*. Під *повною причиною* розуміють сукупність усіх обставин, за яких неминуче настає цей наслідок. Це поняття включає в себе не тільки причину у вузькому значенні слова (специфічну причину явища), але і всі необхідні та достатні умови. *Умовами* називається комплекс явищ, що самі не можуть породжувати безпосередньо це явище – наслідок, але супроводжують причину в просторі та часі, впливаючи на них, забезпечуючи певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідку.

Що стосується віктимної поведінки як соціального явища, розмежування причин та умов з урахуванням їх зміни та стабільності дає можливість відокремити змінні соціальні явища від деяких постійно діючих (демографічних, кліматичних та ін.) природних факторів.

При детерміністському підході віктимність являє собою результат не однозначного впливу одного з факторів, а складної, багатопланової детермінації, у тому числі й самодетермінації.

Фактори віктимної поведінки за своїм значенням можуть бути психологічними, біологічними, економічними, соціально-політичними тощо. У кримінології існує поділ усіх детермінант злочинності на об'єктивні та суб'єктивні. *Об'єктивні* існують незалежно від волі людей. Це, насамперед, соціальні суперечності, що прямо не залежать від свідомості та волі населення, але наслідування попередніх епох зберігає стан напруги в суспільстві і сприяє злочинності.

До *суб'єктивних* належить усе особистісне, людське, залежне від людей: їх свідомість, звички, цінності орієнтації, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо. Суб'єктивною детермінантою віктимної поведінки вважають також несвідомі елементи психіки, психічне здоров'я людей, а також їх спадкові особливості. Вони породжуються тими ж негативними моральними і психологічними явищами та особистісними якостями, що і причини злочинності. Вони об'єктивізуються не тільки в злочинності, а й в умовах, що сприяють віктимній поведінці.

Причини та умови вчинення злочинів можуть бути пов'язані як з особою самого злочинця, так і із ситуацією (саме з особою та поведінкою потерпілого, обставинами вчинення злочину). Але все це не означає, що *особа та поведінка потерпілого, привід, час і місце злочину є причинами вчинення злочину*, передусім “вина потерпілого” може бути умовами реалізації антисуспільної та асоціальної установки й дефектів правосвідомості суб'єкта при вчиненні конкретного злочину, обставинами, що сприяють його вчиненню.

Так, наприклад особистісні якості та характер потерпілого можуть сприяти вчиненню необережного злочину або вплинути на формування та реалізацію наміру суб'єкта злочину, визначити його спрямованість та характер його дій, штовхнути його у сприятливій ситуації на вчинення суспільно небезпечного діяння.

У поведінці потерпілого, яка створює обстановку, що сприяє вчиненню злочину, необхідно виділити два якісно різних типи:

1) поведінка (поштовх), що характеризується провокацією (поштовхом) до вчинення злочину (наприклад, образа);

2) поведінка, що створює об'єктивну можливість вчинення злочину, хоча і не виступає як привід (наприклад, дія потерпілого, що сприяє аварійній обстановці).

Якщо особа та поведінка лише сприяють злочинному посяганням, то вони створюють об'єктивні сприятливі для злочину умови, що прискорюють формування злочинного наміру та полегшують його реалізацію. Як правило, винний свідомо використовує таку ситуацію для досягнення своєї мети.

Провокуюча роль потерпілого створює реальну можливість для вчинення злочину, вона є умовою для суспільно небезпечної поведінки з боку винного, його негативної реакції на дії потерпілого.

Визначення *провокуючих обставин*, що належать до особи і поведінки потерпілого, залежить, насамперед, від характеру вчиненого злочину і характеру дій потерпілого. Так, наприклад, при вбивствах провокуючу роль відіграє аморальна або неправомірна поведінка, що породжує агресивність, гнів та інші негативні емоції та стан винного. Навмисне вбивство виникає під впливом фізичного

насильства, побиття, знущань, грубого та жорстокого ставлення, погроз, поставлення у тяжке матеріальне становище.

При вчиненні зґвалтувань провокування статевого акту відбувається під впливом легковажної або аморальної поведінки потерпілої особи, що викликає ілюзію сексуальної доступності передбачуваного партнера, створює ситуацію, яка містить реальну можливість для сексуального нападу – так звану ситуацію ризику. У деяких злочинах насильницького характеру (вбивства та зґвалтування) звичайно виступають ті обставини, що виражають послаблений та безпорадний стан потерпілого, його обмежену здатність протистояти насиллю (неповнолітній вік та похилий, фізичне нездужання, психічні дефекти, сильне сп'яніння тощо).

Розмежування в конкретному злочинному акті *провокуючих та сприяючих чинників*, що притаманні особі та поведінці потерпілого, – питання факту, який виражає різну роль у злочинному генезисі причин та умов антисуспільної поведінки. Якщо обставини, що характеризують потерпілого, є причиною вчиненого злочину, тобто створювали реальну можливість суспільно небезпечної поведінки з боку винного, то такі обставини повинні бути визнані провокуючими. Це має велике значення для визначення ролі особи потерпілого в механізмі індивідуальної віктимної поведінки.

Значне місце в багатьох випадках учинення злочинів посідає “нейтральна” поведінка потерпілого, не створюючи суттєвих умов для полегшення кримінального акту або перешкоджаючи останньому. Як правило, це фактична бездіяльність потерпілого, який:

- не підозрює про посягання через відсутність на місці злочину (крадіжки);
- не встигає вжити певних заходів або здійснити будь-які дії для свого захисту у зв'язку з раптовістю та стрімкістю нападу (злочини проти особи);
- бездіяльність у зв'язку з тим, що воля потерпілого паралізована страхом, спричиненим погрозами та насильством із боку винного (вбивства, зґвалтування, пограбування, розбої).

При всьому різноманітті ситуацій, що передують злочину і входять до його складу, існують типові риси, пов'язані з поведінкою

потерпілого. Це не лише фактична схожість ситуацій, а й типовість поведінки потерпілого у причинних зв'язках механізму злочину.

2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи

Віктимна поведінка людини – це процес, який складається не тільки з дій, що змінюють зовнішній стан, але й включають у себе психологічні явища та процеси, що призводять до них, а також визначають механізм протиправного вчинку.

Кожний злочин являє собою акт поведінки людини. У психології «*поведінка*» визначається як довільна активність особи, тобто така активність, за якою визнана свідомо переслідувана мета і є можливість контролю за ходом процесів, що розгортаються. Отже, мається на увазі свідома поведінка особи (вона може бути негативна, помилкова, асоціальна).

“Поведінка” має певну структуру, яка послідовно розгортається у співвідношенні з логікою внутрішніх (психічних) процесів та зовнішніх (об'єктивних) обставин місця та часу. *Взаємодію цих процесів та обставин можливо назвати механізмом віктимної поведінки особи.* Така схема дає можливість охарактеризувати віктимну поведінку та її механізм.

Злочин за своєю психічною структурою, як правило, не відрізняється від інших учинків людей. Фактори, що впливають на нього, можуть бути специфічними, але їх соціально-психологічна природа така сама, як і правомірних дій. Визначення злочину характеризує його як поняття соціально-історичне та правове, та його специфічні ознаки не порушують основних якостей, притаманних будь-якому людському вчинку.

Елементи механізму злочинної поведінки – це психічні процеси та стани, які розглядаються не в статиці, а в динаміці у взаємодії з факторами зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку.

Механізм віктимної поведінки за своєю суттю охоплює поведінку людини, винної особи, ситуацію, в якій особа стає жертвою злочину, її безпосередні причини. Зрозуміло, що жодний зовнішній акт скоєння

свідомого вчинку, у тому числі й злочину, не є спонтанним, він завжди підготовлений більш або менш тривалим періодом виникнення мотивів, планування діяння та прийняття рішення про його здійснення. Йому завжди передують низка етапів психічної діяльності суб'єкта, які послідовно формують спрямованість вчинку та його фактичне виконання. Віктимна поведінка людини є процес, який розгортається як у просторі, так і в часі. Він складається не тільки із самих дій, що змінюють зовнішнє середовище, але й з попередніх психологічних процесів та явищ, що визначають генезис протиправного вчинку.

У багатьох випадках, що призводять до злочинного посягання, найважливішою обставиною виступає поведінка жертви злочину. Злочинець та жертва злочину, як це не парадоксально, взаємодіють, а інколи безпосередньо спілкуються протягом тривалого періоду. Жертва злочину, таким чином вносить значний внесок у посягання, що спрямовано проти неї.

Більше того, взаємодія злочинця та жертви злочину за певних обставин може призвести до *взаємних посягань*, до інверсії стану “злочинець”, “жертва”, до поєднання в одній особі двох соціально-кримінологічних, а іноді й кримінально-процесуальних ролей, протилежних одна одній (“злочинець – жертва”, “підсудний – потерпілий”). Саме це сприяє виникненню ситуації, що значною мірою породжує проблему потерпілого від злочину, його вини та відповідальності, проблему наслідків реалізації потенційної віктимності.

Соціальні та психологічні якості особи: її політичні, моральні та інші погляди, навички та звички, особливості поведінки та характеру – формуються протягом усього життя людини, у результаті взаємодії з навколишнім середовищем.

Механізм індивідуальної злочинної поведінки включає в себе три основних блоки:

- 1) мотивацію злочину;
- 2) планування злочинних дій;
- 3) виконання злочинів та настання суспільно небезпечних наслідків. Третій блок характеризує злочин як зовнішній акт суспільно небезпечної та протиправної поведінки.

Особа та поведінка потерпілого відіграють самостійну роль у механізмі причин та умов, їх неможливо змішувати та ототожнювати з іншими компонентами ситуації.

У кримінології використовуються такі поняття: мотив, мотивація, мотивування. Термін "*мотив*" можливо розглядати як такий психологічний феномен, який спонукає до вчинку, дії.

Ширше значення має поняття *мотивації* – це процес формування мотиву злочину, його розвиток, реалізація у фактичних злочинних діях; поняття мотивації вживається і для характеристики сукупності мотивів, властивих тій або іншій особі, або тій або іншій формі поведінки (складна мотивація, суперечлива змінна, динамічна мотивація тощо).

Мотивація не охоплює всього механізму індивідуальної віктимної поведінки. Вона лише його частина. Кримінальне законодавство передбачає в багатьох своїх статтях визначення мотиву як обов'язкової або факультативної ознаки. Мотив як внутрішнє спонукання не є чимось злочинним, він стає таким, коли виступає елементом суб'єктивної сторони, забороненої кримінальним законом дії.

Мотивація індивідуальної віктимної поведінки пов'язана з об'єктивними умовами соціального середовища, вона відображає минуле, теперішній час та майбутній тих соціальних ситуацій, в яких діє індивід, органічний зв'язок суб'єкта з умовами формування його особи та об'єктивними суспільними відносинами, з пануючими у суспільстві та соціальній групі, та належними особі поглядами, ціннісними орієнтаціями, а також із соціальними оцінками поведінки, стимулами й санкціями соціального контролю. Поза суспільством немає особистості, соціальної поведінки, немає її мотивації. Зовнішнє середовище впливає на мотивацію індивідуальної віктимної поведінки не безпосередньо, а відображається через внутрішні умови – психічні риси особи, її погляди та установки, потреби та ціннісні орієнтації (які були сформовані під впливом зовнішніх умов).

Основою мотивації індивідуальної віктимної поведінки є людські потреби. **Потреби** людини відображають її залежність від зовнішнього світу.

Вони спрямовані на підвищення рівня пристосування людини до навколишнього фізичного та соціального середовища. У зв'язку з цим потреби людини є "... вихідним спонуканням її до діяльності: дякуючи їм у них вона виступає як активна, діюча істота".

Людська потреба для того, щоб породити мотив поведінки, повинна актуалізуватися, тобто перетворитися з пасивної форми в активну. Бажання негайно задовольнити цю потребу виникає під впливом певних зовнішніх обставин. Так, матеріальні потреби індивідів задовольняються повсякденно, але можуть актуалізуватися при виникненні можливості заробити зайві гроші або навпаки, при погіршенні матеріального становища. У цих випадках актуалізація потреб виникає внаслідок взаємодії особи з об'єктивним соціальним середовищем – із ситуацією, в якій опинився суб'єкт і в якій йому доведеться діяти. При цьому починає працювати механізм планування та здійснення вчинку, який відповідав би задоволенню певної потреби, навіть усупереч перешкоді, що виникла.

У структурі цього механізму велику роль відіграє *емоційний стан особи*.

Регулятором діяльності спільності виступають *групові потреби, колективні інтереси та мотивація*, а також *групові норми поведінки* – формальні та неформальні, предметні та норми спілкування.

Групові потреби, інтереси та мотивація спільно з груповими соціальними нормами спрямовані на реалізацію двох основних форм групової діяльності: предметної за типом суб'єкт – об'єкт та спілкування за типом суб'єкт – суб'єкт. Вони не втрачають при цьому змісту детермінант колективної діяльності. Специфіка їх полягає в регуляції внутрішньо групового спілкування, міжособистісних стосунків. Таке вивчення дозволяє виділити обставини, що сприяють груповій віктимній поведінці.

Відомо, що в багатьох випадках особа стає жертвою злочину під впливом *гострих емоційних станів*. Початкові елементи механізму індивідуальної віктимної поведінки під впливом нахилу та емоцій такі самі, як і при раціональній поведінці. Але потім структура розгортання механізму змінюється: на цій стадії емоції настільки охоплюють потенційну жертву злочину, що психологічний процес вибору цілі, засобів, правової та моральної оцінки вчиненого згортається, стає

формальним, тоді перехід до дії настає після появи образу бажаного об'єкта.

Поєднання антисуспільної спрямованості особи, слабкого розвитку інтелекту та емоційного збудження спричиняє неспроможність дії механізмів внутрішнього контролю.

Потреба суб'єкта задовольнити актуальну або потенціальну потребу суперечить об'єктивній дійсності. При цьому виникає проблемна ситуація, тобто сукупність обставин, що потребують виходу, швидкого прийняття рішення. Така ситуація є чинником, що актуалізує потреби і мотивує відповідну поведінку (правомірну або злочинну).

Можливість незаконним шляхом задовольнити свої потреби збігається з проблемною ситуацією – це провокуюча ситуація. Тому проблемні ситуації в багатьох випадках можна розглядати як виникнення незаконних можливостей для задоволення потреб.

Якщо розглядати механізм індивідуальної віктимної поведінки – **потреби, плани, нахили**, то необхідно визначити систему ціннісних орієнтацій особистості. *Ціннісні орієнтації* стимулюють мотиви поведінки, що склалися, та закріплюють антисоціальну лінію поведінки. Ціннісні орієнтації засвоюються людиною в різноманітних соціальних групах, в яких

вона перебуває, працює, вчиться, проводить вільний час. Засвоєння цих орієнтацій тісно пов'язано зі ступенем адаптованості особи до способу життя, звичок, потреб цих груп.

В основі індивідуальної віктимної поведінки, яка порушує встановлені правові норми, лежить інша система цінностей та правил, що закріплена в правових та моральних нормах. Виходячи з цього положення, вчені визначають специфічною рисою особи жертви злочину анти суспільну установку. Системи ціннісних орієнтацій неоднакові у представників різних верств населення, вони розрізняються залежно від індивідуальних особливостей особистості. Але, водночас, можливо виділити типові для тієї або іншої групи найбільш поширені, які панують у свідомості системи ціннісних орієнтацій.

Корислива орієнтація особи – зневага до соціальних та правових норм.

Особи з вираженою корисливою орієнтацією характеризуються такими рисами: прагнення до легкої наживи, бажання отримати матеріальні блага, непрацюючи; визначення матеріальних цінностей головними в житті; духовне спустошення, переконаність у всесильному значенні грошей.

Разом із корисливою системою цінностей у механізмі індивідуальної віктимної поведінки виявляється *насильницька орієнтація особи*, яка характеризується такими стереотипами поведінки, що передбачають насилля як звичайний засіб досягнення мети. Цій орієнтації властиві жорстокість, зневага до норм поведінки, байдуже ставлення до людського життя.

У деяких випадках ціннісні орієнтації особи та її потреби і нахили можуть збігатися. Корислива орієнтація ґрунтується на гіпертрофованих матеріальних потребах суб'єкта, а інколи й сама породжує їх. Ціннісні орієнтації включають у себе не тільки думку про суспільний обов'язок, а й уяву про моральні та правові норми, ставлення до них індивіду (групи), готовність дотримуватися, або відсутність такої готовності.

Моральну та правову свідомість можливо розглядати як елементи системи ціннісних орієнтацій – певні інструменти соціального та психологічного контролю, які перешкоджають розвитку того причинного зв'язку, що призводить до правопорушення. Якщо свідомість досить розвинута, вона попередить протиправну дію, а інакше вона не може служити таким бар'єром. *Правова свідомість* – складна частина групової та індивідуальної свідомості, яка виконує пізнавальні, оціночні та регулятивні функції. Пізнавальні функції правосвідомості забезпечуються знанням права, оціночним функціям відповідає система думок з юридичних питань (ставлення до права). Дія регулятивних функцій виявляється в правових орієнтаціях, установках та навиках правової поведінки.

Жертва злочину є *головним елементом механізму злочинної поведінки*.

Соціальні контакти і вся сфера спілкування можуть змінюватися. Усі зміни в особі жертви злочину, її поведінці та сфері спілкування після початку

злочинних дій залежать від різноманітних чинників, з яких ми виділяємо: а) особливості злочинця – його моральні, психологічні, демографічні, інтелектуальні, рольові та інші характеристики;

б) особливості ситуації вчинення злочину – сприятлива, несприятлива або нейтральна для продовження злочину й доведення його до кінця.

Традиційний погляд на злочин – це уявлення індивідуального вчинку, який містить ознаки складу злочину. Але жоден учинок людини не може бути вчинено у фізичній або соціальній ізоляції, тим більш, якщо його вчинено в групі. У цьому випадку, проблема міжособистісної взаємодії у процесі вчинення злочину не обмежується віктимологічним аспектом.

Злочинець взаємодіє не тільки з майбутньою жертвою, а й іншими людьми.

До групових чинників, які мають кримінологічне значення, належать: склад групи (особи, які притягувалися до кримінальної відповідальності, неповнолітні тощо), особисті характеристики її членів (погляди, інтереси, цінносні орієнтації тощо), мета її створення, стосунки між членами групи, норми поведінки, рівень згурпованості, термін існування, минулий досвід спільної діяльності, методи впливу один на одного тощо.

Роль групового чинника чітко проявляється при аналізі злочинних дій, коли група втягує одну особу в груповий злочин, що вже почався. Це є взаємодія, при якій настрої та вчинки окремих осіб детермінують поведінку інших. У цих умовах зменшується страх перед можливими наслідками: кожний з учасників, розраховуючи на допомогу іншого, діє більш впевнено та рішуче, що підвищує інтенсивність та суспільну небезпеку дій всіх співучасників. Іноді рішення приймаються без обміркування нормативних принципів та ціннісних категорій, тому що вони впливають з антисуспільної поведінки групи осіб, стали для них типовими. У такому випадку діють так звані групові соціальні норми, які суперечать суспільним інтересам та уявленням.

Механізм групової віктимної поведінки являє собою взаємодію як зовнішніх факторів об'єктивної дійсності, так і

внутрішнього процесу і стану, які призводять до рішення вчинити злочин. Механізм характеризується переробкою особистістю впливу зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування ставлення до діяльності та діяльності, що визначається психологічними процесами й заборонена кримінальним законом.

Поведінка жертви, її конкретні дії можуть спричиняти у злочинця стан агресивності, ненависті, афекту та спровокувати правопорушника на вчинення злочину.

У повсякденному житті люди вступають між собою в різноманітні громадські, побутові, особисті зв'язки та стосунки. У процесі цих зв'язків між ними можуть виникати ділові, товариські, ворожі або нейтральні стосунки. Вони базуються на різноманітних психічних процесах людей – симпатій або антипатій, емоційного підйому або пасивності, страху тощо.

Специфічні взаємостосунки між потенційною жертвою та злочинцем об'єктивно можуть виникнути на основі різноманітних зв'язків та призвести до *конфліктної ситуації*.

Із проблемою взаємовідносин потенційного злочинця та можливого потерпілого безпосередньо пов'язано питання про так звану вину жертву.

Оскільки приводом багатьох конкретних злочинів виступає неправильна, негативна поведінка самих потерпілих, можна розглядати вину жертви в зародженні та розвитку таких деліктів.

Вина жертви – складне та багатопланове явище. Вона являє собою соціально-психологічну категорію, що не збігається з обсягом вини в праві.

Остання виявляється у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого ним протиправного діяння і тому є необхідним елементом, ознакою суб'єктивної сторони будь-якого правопорушення. Вина жертви виступає як один із приводів протиправного діяння, не може належати до суб'єктивного аспекту складу злочинів, а перебуває серед елементів його об'єктивної сторони, саме так, як і інші обставини, що сприяють злочину.

Вина у кримінальній віктимології – поняття широке. Вона виражається в порушенні будь-яких соціальних норм, за винятком норм юридичних, коли віктимологічний аспект поведінки суб'єкта виступає на другий план і переважає аспект правовий, тобто потерпілий по одному злочину може бути винним у вчиненні іншого.

Винною є така поведінка, для якої характерно свідоме або несвідоме ставлення до результату злочинного діяння і містить причинні фактори, що впливають на протиправну поведінку злочинця.

Є люди, для яких характерна підвищена здатність стати жертвою злочинного посягання.

Підвищеною здатністю ставати жертвами злочинів на рівні винної групової здатності володіють алкоголіки, особи, які характеризуються розбещеністю тощо. Групова невинна здатність властива деяким категоріям осіб у зв'язку з виконанням їх службових, професійних обов'язків.

Винна поведінка потерпілого здебільшого виявляється у формі провокаційних дій (бездіяльності), необережності або доведення себе до безпорадного стану.

Але найбільш поширеним видом винної поведінки жертви злочину є провокаційні дії з боку потерпілого відносно до особи, яка завдала шкоди, або найближчого її оточення. Провокаційна поведінка потерпілого завжди має негативний характер.

Взаємовідносини між злочинцем та його жертвою не зводяться лише до проблеми вини потерпілого. Приводом для вчинення злочину є не тільки негативна поведінка потерпілого. Взаємовідносини, що складаються між потенційним злочинцем та можливою жертвою, на основі яких зароджується злочин, називають специфічними. Вони виникають на основі можливих зв'язків та взаємовідносин. Але не сам характер соціальних зв'язків та стосунків між людьми неминуче створює той чи інший конфлікт, що породжує злочин, а лише суб'єктивні особистісні якості, насамперед злочинця, а згодом і жертви, що в певній ситуації можуть призвести до злочину, тому що характерною особливістю жодної конфліктної ситуації є те, що вона потребує від людини прийняття певного рішення, вольового вибору варіанта своєї поведінки.

Злочинець та жертва впливають один на одного. Форми та ступінь цього впливу достатньо різноманітні і здійснюється цей вплив не тільки в момент вчинення злочину, але і в докримінальній ситуації.

Фактори, що визначають конкретну жертву, поділяють на три групи:

- 1) фактори, що пов'язані з особистісними якостями жертви злочину;
- 2) фактори, що пов'язані із соціальним становищем жертви злочину;
- 3) фактори, що характеризують поведінку жертви злочину.

Системою вибору злочинцем своєї жертви управляють не тільки різноманітні фактори, а й певні передумови взаємовідносин між злочинцем та його жертвою. Саме наявність віктимологічних передумов пояснює підвищену здатність однієї людини ставати жертвою злочину, бути більш “привабливою” для злочинця, ніж інша особа, яка не перебуває під впливом таких передумов.

Виділяють *три види стосунків між злочинцем та його жертвою*: невизначені, передбачувальні та випадкові.

Невизначені взаємостосунки злочинця та його жертви будуються за ініціативою правопорушника та на пасивній ролі потерпілого в генезисі протиправного діяння. Тому для зародження таких взаємостосунків характерні вибір злочинцем своєї жертви та відносна короткостроковість їх розвитку.

Передумови зародження, розвитку та кінцевих результатів невизначених взаємостосунків між потенційним злочинцем та можливою жертвою можна поділити на дві групи.

Перша – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі вибору можливої жертви.

Друга – передумови, що полегшують реалізацію правопорушником злочинного наміру.

Передбачувані – це такі взаємостосунки між потенційним злочинцем та можливою жертвою, в основу зародження та розвитку яких покладено

особистісні якості, особливості поведінки, умови життя або інші обставини, що пов'язані з особою потерпілого. При такому типі взаємостосунків жертва визначена задовго до злочинної дії. Подібні взаємостосунки характеризуються відносною тривалістю (інколи багаторічною) з моменту зародження наміру до його реалізації, а також тим, що базуються на більш або менш сталих зв'язках між злочинцем та його жертвою.

Соціальний стан потенційної жертви, спосіб життя, особливості поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним злочинцем можуть сприяти зародженню у свідомості останнього злочинного наміру, стимулювати його антисупільну установку, спосіб та засоби вчинення злочину.

Випадкові відносини між злочинцем та його жертвою виникають безпосередньо і не залежать від волі, бажання та прагнення жодного учасника подій. При випадкових взаємовідносинах поведінка жертви відіграє, як правило, нейтральну роль у генезисі злочину, а в діях правопорушника відсутній прямий умисел. Такий вид взаємостосунків характерний для злочинів, учинених з необережності, а не на основі віктимності потерпілого. Здебільшого між злочинцем та його жертвою не прослідковується жодних стосунків або зв'язків, нерідко вони навіть не знайомі один з одним.

Попередні умови, тобто можливість зародження, розвитку та кінцевих результатів взаємостосунків між злочинцем та жертвою, у відповідності з їх роллю в генезисі протиправного діяння можна поділити на дві групи. Перша група – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі – вибору можливої жертви. Друга – передумови, що полегшують реалізацію злочинного наміру правопорушника.

Таким чином, становище потенційної жертви злочинного наміру, спосіб її життя, особливості її поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним правопорушником можуть сприяти зародженню у свідомості особи злочинного наміру, стимулювати її антисупільну установку, вибрати спосіб вчинення злочину. Але разом з тим, поведінка можливої жертви інколи ослаблює злочинну реакцію потенційного правопорушника, викликає його симпатію, страх тощо.

Все це залежить у кожному конкретному випадку від умов, місця, часу,

інших обставин становлення та розвитку взаємостосунків між злочинцем та його жертвою, а також від особистих якостей потенційної жертви, що здійснює суттєвий вплив як на характер його окремих дій, так і на поведінку загалом.

Характеризуючи обставини, що сприяють зародженню і розвитку протиправного діяння, необхідно звернути увагу на те, що в генезисі злочину суттєву роль відіграє характер стосунків потерпілого не тільки з правопорушниками, а й з іншими людьми, що були пов'язані з ними в момент учинення злочину. Такі стосунки можуть впливати як позитивно, так і негативно на поведінку потенційної жертви. Наслідком цього може бути як вчинення злочину, так і навпаки. Аналіз таких взаємостосунків необхідно враховувати при визначенні заходів віктимологічної профілактики.

3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки

При визначенні детермінант віктимної поведінки необхідно, насамперед, звернутися до особистісних якостей і поведінки жертв злочину та ситуації, що детермінують злочинні дії.

Зв'язок між жертвою та злочинцем виявляється на декількох рівнях.

Верхній – моральна та світоглядна спрямованість особи до цілі та змісту життя.

Середній рівень диспозиції особи створюють базові соціальні установки в тій чи іншій сфері діяльності.

Нижчий рівень системи диспозицій становлять фіксовані (цільові) установки, що виникають у певних ситуаціях. На їх основі здійснюються певні вчинки – дії, що інколи суперечать свідомим ціннісним орієнтаціям особи. У мотивації поведінки, крім зазначених рівнів, беруть участь елементарні психологічні установки, що лежать в основі кожної активності.

Від цих установок залежить вибір способу діяльності. Підструктура спрямованості особи, хоча і визнається головною в процесі регуляції діяльності, але не є її єдиним регулятором. Вибір учинків здійснюється за участю всіх елементів складної біосоціальної системи, якою є людина.

Значну роль відіграє підструктура досвіду.

Що стосується підструктури інтелекту, волі, емоцій, то типовим для більшості жертв злочинів є бездумність та легковажність.

Підструктура біологічно активних якостей – темперамент, здібності, тип нервової системи, а також патології психіки беруть дієву участь у процесі саморегуляції, а інколи є визначними чинниками. Патологічні відхилення психіки обумовлюють можливість стати жертвою злочинів.

Одним із факторів, що сприяє детермінації віктимної поведінки, є *особистісно-психологічні якості*, що існують у кожній конкретній людини, які виражаються в суб'єктивній здатності деяких індивідів ставати жертвами злочину у зв'язку зі сформованою в них сукупністю психологічних якостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна та очевидна можливість уникнути цього. Така здатність не є природженою або незмінною. Доки не виникли необхідні умови для її реалізації, вона існує в конкретній людини тільки в потенціалі, при реалізації виявляється в потерпілого у вигляді небезпечної для самої себе поведінки, що сприяє виникненню та розвитку передкримінальної та кримінальної ситуації і полегшує злочинцю вчинення злочинних дій. Форми такої “взаємодії” різноманітні: від явної, елементарної небезпечності до прямої провокації злочинних дій. Зв'язок між злочинними посяганнями та особистісною віктимністю може бути різноманітним.

По-перше, це може бути опосередкований зв'язок “типу каналізації”, коли злочин починається незалежно від особистісної віктимності жертви, який прискорюється або успішно доводиться до кінця внаслідок або в умовах поведінки потерпілого, що сприяла цьому.

По-друге, це може бути безпосередній зв'язок, коли через свої власні якості особа провокує майбутнього злочинця і саме ця провокуюча поведінка стає приводом для вчинення злочину.

До них можна віднести стан сп'яніння в момент вчинення злочину, наявність негативних характеристик у побуті та на

виробництві, розпиття спиртних напоїв спільно з особами, які в подальшому вчинять злочин.

Остання обставина характерна для вчинення насильницьких злочинів, генезис яких обтяжений негативною поведінкою самих потерпілих. Також для потерпілих, які своєю поведінкою сприяли вчиненню злочину, характерні такі якості: агресивність, підвищена збудливість, нестриманість, що свідчить про соціальну неадаптованість, деспотизм стосовно близьких, незлагідність, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, нерозбірливість у виборі знайомих.

Оцінка поведінки потерпілого свідчить про те, що вона може бути не тільки аморальним вчинком, але й правопорушенням. Психічне ставлення потерпілого до своєї поведінки та її результату, у зміст якого входять разом зі змінами в об'єктивній реальності й негативні зміни у психічному стані, може бути умисним та необережним.

Сукупність якостей, що формують особистісну віктимність до різних видів злочинів, за своїм змістом неідентичні навіть в однієї особи.

Іншим фактором детермінації віктимної поведінки є *рольова віктимність*, що об'єктивно існує в певних умовах життєдіяльності, особливостях деяких соціальних ролей і виявляється в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від їх якостей. Ці особи можуть стати жертвами злочину лише у зв'язку з виконанням такої ролі. Реалізація такої віктимності буде лише тоді, коли злочинне посягання на особу здійснюється саме у зв'язку з виконанням ним цієї ролі, тобто коли між вибором злочинцем своєї жертви та виконанням нею своєї ролі був безпосередній причинний зв'язок. Для цього необхідні такі умови:

1) жертва обирається злочинцем у зв'язку з її соціальною роллю, коли злочинець при цьому враховує її особистісні якості;

2) у процесі злочину особиста віктимність потерпілого виявляється в тій чи іншій формі "сприяння" злочинному посягання у вигляді поведінки, що полегшує або прискорює вчинення злочинних дій та досягнення злочинцем поставленої мети.

Вчинення злочину відносно до потенційного потерпілого залежить також від низки інших взаємодіючих *віктимогенних та криміногенних факторів*, що є компонентами до злочинної ситуації. У цій взаємодії зростає значимість негативної поведінки потерпілого як умови, що сприяє злочину, якщо цьому сприяє місце та час розвитку дозлочинних дій.

Поведінка потерпілого є однією з обставин, що впливає на виникнення та здійснення злочинного задуму. Вірогідність стати жертвою злочину підвищується або знижується не тільки за наявності певних якостей людини, але залежно від місця, часу і стану, в якому вона перебуває, від низки умов, які становлять загалом сукупність віктимогенної обстановки.

Люди здатні завжди раціоналізувати свою поведінку, посиляючись на зовнішні обставини, що детермінують її. Ці зовнішні обставини з урахуванням особливостей індивідуальної психології своєрідно переломлюються у свідомості. Існують два середовища посилення: перші – ґрунтовні, інші – ні. Це пов'язано, насамперед, із визначенням конкретної ролі негативної поведінки, що взаємодіє зі злочинцем у кримінальній ситуації, дає можливість визначити ступінь свободи волі суб'єкта злочину, співвідношення вибору вчинку з його необхідністю і правильно вирішити питання про вину і відповідальність за вчинене.

Неправомірна поведінка людини сприяє несприятливому формуванню особи, у подальшому за певних умов штовхаючи на зв'язок зі злочинцем, прирікаючи її у низці життєвих ситуацій на роль жертви.

Причинний зв'язок між якостями потенційної жертви та її поведінкою мають вірогідний характер. Саме цей характер дозволяє пояснити низку віктимологічних позицій. Від особи потенційної жертви та її поведінки залежить така об'єктивна категорія, як конкретна життєва ситуація. Саме вона відповідно до особистісних якостей породжує певний варіант поведінки. Особистісні якості при взаємодії з конкретною життєвою ситуацією, у якій перебуває потенційна жертва, визначають зміст та спрямованість її поведінки.

Позитивні якості особи позитивно впливають на поведінку людини. Вони сприяють критичній оцінці суб'єктом ситуації, що склалася, стримуванню його негативних емоцій, розвитку соціально

позитивних форм поведінки, із багатьох варіантів поведінки вибрати найбільш безконфліктні дії в конкретних обставинах, а також свідомо. Свідомо знизити вірогідність розвитку подій у негативному для себе з віктимної точки зору напрямі, зменшити або звести нанівець можливість стати жертвою в тій чи іншій ситуації.

Негативні якості особи, навпаки, сприяють розвитку негативних поглядів, звичок, що, у свою чергу, посилює несприятливі, негативні манери поведінки, знижує її самокритичність і притупляє самоконтроль. Носій негативних якостей найчастіше від інших може допустити необережні, а інколи і провокаційні дії, що здатні в певних умовах спричинити далеко не завжди позитивну реакцію оточуючих.

Висновок. Об'єктивний зміст та суб'єктивне значення можуть інколи розмежовуватися. При цьому людина діє так відповідно до своїх уявлень про ситуацію, її суб'єктивного значення. У багатьох випадках ситуація є умовою віктимної поведінки особи. Реагуючи на ситуацію, що склалася, людина діє відповідно до свого характеру та поглядів. Безпосереднім джерелом вольового акту є взаємодія конкретної життєвої ситуації та якостей особи.

Лекція №4

ГЕНДЕРНО-ВІКОВІ АСПЕКТИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Деадаптація, відсутність навичок взаємодії з соціумом як передумови формування віктимної поведінки.
2. Вікові особливості становлення особистості підлітка і їх вплив на формування віктимної поведінки.
3. Гендерні особливості віктимної поведінки особистості та їх чинники.
4. Психологічні особливості формування віктимної поведінки в процесі соціалізації особистості.
5. Вплив батьківсько-дитячих стосунків на формування віктимної поведінки підлітків.
6. Міжособистісна залежність як прояв віктимної поведінки особистості.

1. Дезадаптація, відсутність навичок взаємодії з соціумом як передумови формування віктимної поведінки

Для дитини психотравмуючі ситуації пов'язані насамперед з потребою в позитивній оцінці з боку дорослих, насамперед, учителів і батьків, особливо щодо оцінки успіхів у навчальній діяльності, а також з бажанням зайняти сприятливе становище у системі міжособистісних стосунків колективу класу. Незадоволення цих потреб викликає емоційну напругу, негативні переживання учня. Як зазначає Е. Еріксон, небезпека для молодшого школяра криється у формуванні *почуття неповноцінності або некомпетентності, яке сильно залежить від шкільної успішності.*

Зважаючи на те, що внутрішній світ дитини ще недостатньо розвинутий, не збагачений досвідом переживання критичних ситуацій, перешкоди, що стоять на шляху задоволення її важливих соціальних потреб, не завжди стимулюють до активності щодо їх подолання. Для молодшого школяра першочергова мета – успішно навчатися, добре себе поводити – втрачається і перед ним виникає інша мета – позбавитися негативних емоційних переживань, що викликані негативними оцінками з боку дорослих, які мають на дитину значний вплив, насамперед, батьків і вчителів. Дитина може відмовитися від діяльності, в якій вона не здобула успіху, залишити намагання дотримуватися нормативної поведінки і звернутися до компенсаторної поведінки. Ця поведінка може виявитися, зокрема, у послужливості, активності щодо виконання громадських доручень, а якщо це не вдається – у зухвалій, зарозумілій, жорстокій поведінці, пошуку підтримки в неформальному середовищі тощо.

Виникає *феномен «сміслового бар'єра»*: дитина немовби не чує або не розуміє, що говорить їй дорослий, до якого (або до певних його вимог) через попередній досвід спілкування дитина ставиться негативно. Останнє може бути зумовлене незнанням дорослими вікових особливостей молодшого школяра (зокрема, у нього значною мірою виражена емоційність і недосконалість сприймання, є недостатнім розвиток довільності, стійкості уваги, волі, загалом, імпульсивність дитини), через що деякі види поведінки молодшого школяра трактуються як девіантні.

Негативне ставлення до вчителя іноді може виникнути ще до школи під впливом інших, наприклад, неспроможних у виховному контексті батьків («Ось підеш до школи, там тобі покажуть, як себе поводити!»). Але частіше воно є наслідком негативного ставлення вчителя до учня, яке пов'язане з попередньою успішністю дитини, її дисциплінованістю, зовнішніми соматичними ознаками, матеріальним і соціальним становищем батьків тощо. Саме ставлення вчителя до учня переважно зумовлює положення молодшого школяра в колективі, його статус в ньому і, отже, визначає самопочуття учня, його адаптацію або дезадаптацію у соціальному середовищі загалом.

2. Вікові особливості становлення особистості підлітка та їх вплив на відхилення в поведінці.

Ускладнення психічного розвитку в підлітковому віці урізноманітнює прояви середовищної дезадаптації і, відповідно, форми компенсаторної поведінки дитини.

Загалом *підлітковий вік* є своєрідною групою ризику у контексті девіантної поведінки у зв'язку з:

- труднощами перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і завершуючи перебудовою Я-концепції, що зумовлюють переживання підлітком тривоги, емоційну напруженість, нестійкість, невірноваженість тощо;
- граничністю і невизначеністю становища підлітка (уже не дитина, ще не дорослий); розходження між об'єктивним положенням учня і його прагненням вважати себе дорослим на тлі недостатніх навичок спілкування, засобів взаємодії зі світом дорослих на партнерських засадах; почуття “дорослості” як протиріччя між орієнтацією на самостійність і відсутністю відповідного життєвого досвіду;
- суперечностями, зумовленими перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, що ґрунтуються на дотриманні зовнішніх норм і слухняності, вже не діють, а дорослі засоби контролю, що передбачають свідому дисципліну і самоконтроль, ще не склалися; ці чинники

проявляються на тлі посилення орієнтації на однолітків і зростання залежності поведінки від групових норм.

Ці фактори фатально не зумовлюють девіантну поведінку особистості. Разом з тим за несприятливих умов попереднього етапу розвитку вони можуть стати підґрунтям для виникнення різноманітних поведінкових девіацій. При цьому слід урахувати, що для підлітка значущими стають, насамперед, стосунки з однолітками, в очах яких він бажає ствердити себе. Якщо це не вдається, підліток може шукати інші кола спілкування, часто з асоціальною спрямованістю, стати «важким».

Психологи виокремлюють такі *типові риси «важкого підлітка»*:

- відставання в інтелектуальній сфері, нерозвиненість чи особлива вибірковість сприйняття й оцінки довкілля, недосконалі розумові процеси, нерозвинуте мовлення;
- негативні риси характеру, безвідповідальність, лінь, шкідливі звички, часто байдужість, жорстокість до інших людей, тварин, природи тощо;
- підвищена конфліктність у стосунках з товаришами по навчанню, батьками, вчителями;
- підвищений інтерес до заборонених, не відповідних віку, розваг на тлі відсутності інтересу до соціально корисних видів діяльності;
- афективність, відсутність бажання і вмінь стримувати себе в момент сильного збудження;
- активізація механізмів психологічного захисту, що впливають на трактування підлітком поведінки як нормальної, формування нечесності, агресивності;
- вибір негативних способів самоствердження через девіантну поведінку тощо.

При цьому форми девіантної поведінки підлітка мають властиві для його віку особливості. Так, зокрема, алкоголізація підлітка відбувається через прагнення зменшити характерний для нього стан

тривоги і водночас — позбавитися надмірного самоконтролю і сором'язливості. Важливу роль відіграють також прагнення до експериментування і особливо — норми підліткової субкультури, за якими алкоголь традиційно вважається однією з ознак мужності і дорослості, а також негативний приклад батьків. Наркотизація підлітка, як і пияцтво, пов'язана з психічним експериментуванням, пошуком нових, незвичайних відчуттів і переживань, цікавістю, наслідуванням старшим, впливом групи однолітків, а іноді й обманом з боку поширювачів наркотичних речовин, коли першу дозу нав'язують під виглядом певного напою чи сигарети, що зрештою невідворотно веде до звикання та кримінальної поведінки.

Суїцидальна поведінка підлітка часто є криком про допомогу в разі негараздів у взаємодії підлітків з оточенням, неможливістю самотійно розв'язати проблеми (недарма суїцидальні спроби підлітки найчастіше здійснюють вдома, ввечері чи вдень, коли хтось може втрутитися).

Така поведінка також може бути пов'язана з властивими підлітковому віку особистісними розладами, насамперед, із синдромом відчуження, який виникає в разі неможливості встановити емоційно значущі конструктивні стосунки із середовищем. У цьому випадку, щоби пом'якшити психотравмуючу ситуацію, особистість утворює між цим середовищем психологічну дистанцію, сприймаючи його як стороннє, емоційно незначуще (хоч насправді це не так).

Відчуження як засіб зменшення емоційної значущості травмуючих зв'язків із середовищем може бути спрямоване як на оточуючих, такі на власне Я. У першому випадку виникає дереалізація, коли зовнішній світ сприймається як чужий, несправжній. У другому випадку відбувається деперсоналізація, коли зникає відчуття реальності власного Я, втрачає сенс будь-яка діяльність, з'являється апатія тощо.

До особистісних розладів відносять також дисморфофобію — страх зміни власного тіла — від простої стурбованості зовнішністю до одержимості дійсними чи уявними дефектами, а також дисморфоманію — маячіння через фізичний недолік.

Дисморфофобія та інколи згадується як тілесна дисморфія, тілесний дисморфічний розлад і просто – дисморфія (англ. *body dysmorphic disorder (BDD)*) – психічний розлад, різновид неврозу, при

якому людина надмірно занепокоєна та зайнята незначним дефектом або особливістю свого тіла. Зазвичай, починається в молодому або підлітковому віці.

При цьому існують труднощі у розпізнанні підліткової психопатології, адже девіантна поведінка в більшості випадків лише підкреслює риси, що характерні для цього віку, особливо акцентуйовані, які виявляються в так званому «слабкому місці» або місці «найменшого опору» підлітка. Так, підліткам з нестійкою акцентуацією притаманна навіюваність, посилена схильність до наслідування, тому вони потребують постійного контролю, вимогливості, перебування у сприятливому середовищі, де прикладом для наслідування є *позитивні лідери*.

Підліткам з гіпертимною акцентуацією постійний контроль витримати дуже важко, їх бурхливу енергію слід спрямовувати в конструктивне русло, намагатися зацікавити новими творчими завданнями, які вони вирішуватимуть самостійно. Для істероїдних підлітків «слабким місцем» є сильна потреба перебувати у центрі уваги довколишніх.

Бродяжництво підлітків часто є наслідком несприятливих умов виховання в сім'ї, часто гіперопіки і авторитарного тиску, іноді діти втікають з дому через прагнення дистанціюватися від власної соціально неблагополучної сім'ї, особливо за наявності відповідних «вуличних» традицій у спільноті однолітків. Протиправна і злочинна поведінка підлітків часто пов'язана з їх недостатньо розвинутими правовою свідомістю, мотивоутворюючими структурами особистості, емотивністю поведінки, імпульсивністю і конформізмом тощо.

За сприятливих умов, а також спеціальної роботи можна запобігти виникненню девіантної поведінки підлітків або відкоригувати її небажані прояви. В іншому випадку негативні прояви поведінкових девіацій закріплюються, набуваючи особливо небезпечних форм у дорослому віці.

3. Гендерні особливості віктимної поведінки особистості та їх чинники.

Результати чисельних наукових досліджень свідчать, що 57,6 % хлопців та 31,2 % дівчат мають віктимний досвід, тобто реалізована віктимність у групі хлопців вища ніж у групі дівчат. Хлопці частіше за дівчат потерпають від фізичного насильства з боку батьків, старших за віком хлопців та однолітків, натомість дівчата частіше зазнавали психічного насильства (залякування), а також майже половина опитаних дівчат були жертвами кишенькових крадіжок, крадіжок телефонів, косметики, особистих речей.

Д. Олвеус у своїй роботі «Агресивна поведінка дітей у школах», де наведені результати дослідження дітей 6–16 років, відзначає, що більше ніж 80% переслідуваних у школі хлопців, іншими словами, віктимів, піддаються насильству саме від хлопців. Причому, зазначає автор, характер насильства є фізичним. Фізичне насильство щодо дівчат є не таким розповсюдженим явищем у закладах навчання, оскільки дівчатам легше знайти підтримку і розуміння.

На думку Д. Олвеуса, вчителі та інші дорослі швидше втручаються в ситуацію залякування, переслідування або знущань над дівчатами, ніж над хлопцями.

За результатами вивчення схильності до віктимної поведінки виявлено, що хлопці схильні до активної віктимної поведінки (42 % вибірки, дівчата – 17,6 %), агресивної віктимної поведінки (34 % вибірки, дівчата – 11 %), а 15 % взагалі мають високі показники за двома і більше показниками шкал водночас.

У дівчат майже половина вибірки має високі показники за двома шкалами й схильні до пасивної віктимної поведінки – 47 % та гіперсоціальної віктимної поведінки – 19,6 % вибірки.

Отже, у хлопців частіше за дівчат простежується агресивна поведінка. Такі підлітки схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої агресії, причому форма провокуючої поведінки щодо них може бути різною: образа, знущання тощо.

До того ж хлопці, які схильні до активної віктимної поведінки, часто навмисно створюють або провокують конфліктні ситуації. Така поведінка може бути, наприклад, реалізацією типової антигромадської спрямованості особистості, в рамках якої агресивність виявляється відносно певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і «розмитою», не персоніфікованою за

об'єктом. У таких підлітків може спостерігатися схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей. Хлопці цієї групи можуть легко піддатися емоціям, особливо негативного характеру, є нетерплячими, запальними.

Підлітки (особливо хлопці, котрі мають маскулінну модель поведінки) схильні демонструвати саморуйнівну поведінку, що є моделлю активної віктимної поведінки. Для них характерна поведінка двох видів: провокуюча, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і самозаподіювана, яка характеризується схильністю до ризику, необдуманих дій, часто небезпечних для самої людини та оточуючих.

Дівчатам притаманна модель пасивної віктимної поведінки у порівнянні зі своїми однолітками-хлопцями, тож найбільш характерними рисами їх поведінки є залежність, вони не схильні чинити опір в разі небезпеки з різних причин: у першу чергу, через фізичну слабкість, страх, з побоювання відповідальності за власні протиправні або аморальні дії, а по-друге, через установку на безпорадність.

Дівчата, які залучені в кризові ситуації, прагнуть отримати співчуття і підтримку оточуючих, знаходяться у рольовій позиції жертви, вони частіше бувають сором'язливими і конформними. Відчувають суб'єктивні труднощі в організації діяльності та мають низьку фрустраційну толерантність. Причинами такої поведінки і стану дівчат цієї групи можуть бути неодноразові потрапляння в ситуації конфлікту, схильність до виправдання чужої агресії.

Дівчата частіше, ніж хлопці-однолітки, демонструють свої «страждання», оскільки не соромляться прояву емоцій, скаржаться, за допомогою маніпуляцій прагнуть привернути увагу та одержати допомогу від оточуючих. Отже, дівчата підліткового віку частіше за хлопців «виконують» соціальну роль жертви в міжособистісних взаємодіях (високий рівень віктимності властивий 40 % дівчат і 16,7 % хлопців), причому схильні до прояву віктимної поведінки у взаємодії як з дорослими, так і з однолітками (високий рівень віктимності властивий 33,3 % дівчат і 12,5 % хлопців).

Тобто дівчата 13–14 років частіше від хлопців бувають ізольовані в середовищі і відчувають у зв'язку з цим емоційний дискомфорт. Вони схильні розглядати однолітків-хлопців як більш привабливих і успішних, ніж себе. Тривале перебування в соціальній

ролі жертви підвищує ризик переходу таких підлітків у статус жертви, при якому активізуються рентні установки.

Зазвичай віктимізовані підлітки, як хлопці, так і дівчата, вважають себе невдахами і звинувачують інших людей у власних нещастях. Але дівчата частіше, ніж хлопці, бувають незадоволені своєю повсякденною діяльністю. Вони напружені і чутливі, уразливі, емоційно включені в ситуацію, займаються самозвинуваченнями, в результаті чого переживають емоційний дискомфорт набагато частіше, ніж хлопці.

За результатами досліджень виявлено, що існують певні розбіжності у хлопців і дівчат щодо *віктимогенних рис* та наявності їх у досліджуваних підлітків. Хлопці серед віктимогенних якостей людини назвали *нахабність, конфліктність, поступливість, недосвідченість, невпевненість у собі, недостатнє знання своїх прав*, проте у собі вони ці якості заперечують (окрім недосвідченості). Оцінюючи себе як розумних, «вже дорослих», рішучих, активних, поступливих, вони на свідомому рівні заперечують наявність віктимогенних якостей, що насправді не відповідає дійсності.

Перелік *віктимогенних якостей*, що навели дівчата, є більшим: *довірливість, брехливість, конфліктність, жадібність, невміння відстоювати свої інтереси, безпечність, відсутність підтримки батьків, самотність, відсутність щирої подруги*. Зате дівчата виявилися більш критичними до себе, вони вважають, що деякі якості притаманні всім дівчатам та виявляються в їх поведінці, ставленні до інших.

Профілактичні заходи щодо віктимної поведінки підлітків повинні мати комплексний характер.

Головними завданнями профілактики віктимності підлітків є: виявлення та закріплення позитивних якостей особистості, формування вміння самотійно робити вибір, усвідомленості, відповідальності. Підбиваючи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити певні висновки.

Віктимність підлітка виникає у процесі віктимізації. В основі віктимності лежить соціально-психологічний механізм, оснований на взаємодії соціальних (комплекс соціальних умов, що мають віктимогенний потенціал) і психологічних факторів (індивідуальні

особливості, які виявляються на індивідуальному та особистісному рівнях). Реалізована віктимність у хлопців вища ніж у дівчат. Хлопці частіше за дівчат потерпають від фізичного насильства з боку батьків, старших за віком хлопців та однолітків, натомість дівчата частіше зазнавали психічного насильства. Хлопці схильні до активної віктимної поведінки та агресивної віктимної поведінки, часто навмисно створюють або провокують конфліктні ситуації. Вони на свідомому рівні заперечують наявність віктимогенних якостей, що насправді не відповідає дійсності.

Дівчатам притаманна модель пасивної віктимної поведінки у порівнянні зі своїми однолітками-хлопцями, найбільш характерними рисами їх поведінки є залежність, побоювання відповідальності за власні дії, установка на безпорадність.

Головними завданнями профілактики віктимності підлітків є виявлення та закріплення *позитивних якостей особистості, формування вміння самотійно робити вибір, усвідомлення відповідальності, своєчасне розв'язання конфліктів.*

4. Психологічні особливості формування віктимної поведінки підлітка у процесі соціалізації

На думку А. Адлера, дитина неминуче виносить з раннього дитинства відчуття безпомічності, яке може підсилюватися через негативний емоційний досвід, отриманий у сім'ї, та сприяти формуванню віктимності у процесі її соціалізації. Закріплення цього досвіду відбувається завдяки формуванню формуванню апперцептивних схем. Експериментуючи із способами та моделями поведінки, дитина неусвідомлено класифікує їх на успішні та неуспішні. Оскільки процес мислення дитини недосконалий, вона може формувати хибні апперцептивні схеми на основі неправдивого аналізу своєї поведінки і дій довколишніх людей. Хибні апперцептивні схеми функціонують як аксіоми і підтримують неадаптивні моделі поведінки.

Крім фізичних покарань, негативним емоційним досвідом дитини є і ін..:

1. *Відсутність безумовного позитивного прийняття з боку батьків.* Бажання отримувати тепло й любов від батьків є однією з

найактуальніших потреб дитини. Таким чином, ставлення до дитини поряд з турботою про задоволення її фізичних потреб є тими двома основними напрямками впливу батьків на життя дитини, які визначають її любов до життя. Як зазначає К. Роджерс, якщо дитина не росте в кліматі безумовного позитивного ставлення і переживає гарне ставлення до себе тільки тоді, коли виправдовує очікування батьків, то вона починає відчувати

Страх втрати батьківської любові. Така ситуація фруструє дитину та викликає прагнення будь-що заслужити схвалення, яке може бути настільки сильним, що дитина може почати боятися проявляти себе, щоб не показати своїх недоліків, інакше батьки знову критикуватимуть її й вона буде почуватись самотньою. Можливо припустити, що в дитини блокується тенденція до самореалізації і створюється хибна поведінкова схема: «Мені краще не проявляти ініціативу, щоб не роздратувати батьків і не втратити їх прихильність». Такий страх є прямим результатом життя в ситуації, коли батьки мають низьку самооцінку та виказують любов і підтримку дитині лише за якихось певних умов. Як результат такого досвіду молода людина, що потрапила в образі стосунки, намагається будь-що заслужити прихильність партнера-обранця через повне підкорення йому. Виносячи з дитинства страх а покинутою, жертви, не дивлячись на насильство, залишаються з обранцем, віддаючи перевагу образливим стосункам перед самотністю.

2. *Суворе виховання.* При вирішенні будь-яких питань дитині завжди вказується правильне, без вибору рішення. Дуже жорсткі обмеження і надмірні правила не дають дитині можливості навчитись виразити свою індивідуальність чи знаходити альтернативні рішення, і складається хибна апперцептивна схема: «Я нічого не знаю і не вмію, але ті, у кого є влада та контроль, знають, що є правильним».

Здатність приймати рішення, розглядати альтернативи та відмові діяти у складних ситуаціях залежить більшою мірою від прикладів досвіду, отриманих у дитинстві від значущого оточення. За відсутності такого досвіду в дитини розвивається спочатку страх виражати свою точку зору, а потім пасивність. Як результат такого досвіду - в дорослому віці вони вважають себе жертвами обставин, не здатні контролювати події свого життя й адекватно діяти у складних

ситуаціях. Вирішення проблем взаємин бачиться їм лише в бажанні іншої людини змінити; Коли така людина потрапляє в насильницькі стосунки, вона не може бачити, що його особиста реакція на проблему може лише підсилити стресову ситуацію. Жертви впевнені, що не можуть і не вміють управляти своїми думками та почуттями і тому вимушені реагувати автоматично.

3 Бойкот. Припинення спілкування використовується батьками покарання чи міра для підтримки порядку в сім'ї. Батьки перестають спілкуватися з дитиною, у неї часто складається апперцептивна схема «Вони мене більше не люблять, адже не хочуть навіть розмовляти зі мною». В результаті дитина відчуває себе знехтуваною, що призводить до зниження її самооцінки. Як результат такого досвіду в дитинстві - у дорослої людини, коли вона потрапляє в образливі стосунки і переживає бойкот, актуалізується така апперцептивна схема: «Будь-який контакт навіть образи, кращий, адже він є доказом уваги та небайдужості мене». Жертви дуже вразливі до нехтування та припинення будь-яких контактів з ними.

4.Атмосфера непередбачуваності. Дитина вимушена передбачувати й адаптуватися до частоті зміни настрою батьків, які перебувають у піднесеному настрої або впадають в депресію без будь-яких причин.

У дитини складається приблизно така апперцептивна схема: «Я повинна бути дуже уважною до настроїв довколишніх, щоб вчасно зрозуміти, чого вони хочуть і уникнути їхнього роздратування». Діти, які зростали в таких умовах відрізняються надчутливістю, здатністю вловлювати цинічні зовнішні ознаки, наприклад, вираз обличчя, психологічну атмосферу тощо. Фокус на зовнішнє оточення в таких сім'ях призводить до того, що в дорослому віці така дитина живе реакціями на непередбачуваний зовнішній світ і її почуття та рішення часто залежать від цього. Відсутність вибору у роботі, у взаєминах, в умовах життя, тощо призводить таких дітей до стану роздратування й створює режим постійного жертвоприношення. Жертви помилково вважають, що коли зміниться ситуація у них все буде добре. Також досвід проживання в атмосфері непередбачуваності призводить до того, що в разі насильств така особистість неусвідомлено актуалізує досвід дитинства й обирає стратегію підлаштовування під настрої образника, щоб по можливості уникнути насильства.

5. *Заборона відкрито виражати свої почуття.* В дисфункційних зв'язках батьки самі мають труднощі і проблеми у вираженні почуттів, особливо це стосується таких почуттів як страх, гнів, розчарування і т.ін. Якщо, наприклад, гнів - це прерогатива тільки батьків, то за його вираження дитина буде покарана. Або, навпаки, батьки, які з усіх сил намагаються «бути гарною сім'єю», можуть розглядати будь-які прояви гніву як ознаку неповноцінності, помилково вважаючи, що у щасливій сім'ї немає страху. Складається сімейний міф: почуття страху взагалі має бути відсутнім, а якщо воно присутнє, то повинно приховуватись. Як правило такі стратегії поведінки в сім'ї відкрито не декларуються, проте діти відчують, що дратує батьків і є, для них табу, та намагаються підлаштовуватись та не говорити про це відкрито. Вони звикають не робити це і поза сім'єю. Оскільки ніхто з дорослих у сім'ї не вважає, що щось відбувається не так, то діти сприймають такий стан як правильний, а тому переносять у своє доросле життя. Навчитися розрізняти почуття і доречно виражати свої емоції можна лише внаслідок наuczіння або моделювання поведінки дорослих із значущого оточення, в першу чергу батьків. Коли така можливість відсутня або, ще гірше, обстановка агресивна, дитина засвоює специфічні моделі емоційної поведінки. Хоч вибір цих моделей неусвідомлений, він все ж таки базується на прикладах, які були засвоєні в дитинстві.

6. *Ігнорування душевних страждань.* Коли дитина пригнічена чи сумна, батьки не цікавляться, що сталося. Дитині дають змогу ізолюватись, а в дійсності вона просто не хоче бентежити батьків своїми проблемами. У неї складається апперцептивна схема; «Якщо я не потурбуюся сама про себе, то ніхто про мене не потурбується». Дитина, ставши дорослою не може сподіватися на те, що інші бажають їй допомогти. Також вона стає нездатною сама попросити допомоги в інших, навіть у дуже складних ситуаціях тощо.

5. Вплив батьківсько-дитячих стосунків на формування віктимної поведінки підлітків.

Виокремлюють такі типи організації особистості підлітків, що виникають внаслідок впливу батьківсько-дитячих стосунків негативного характеру:

Шизоїдному типу організації особистості притаманна конфліктність між бажанням близькості і збереженням дистанції, страх бути покинутим і/або поглиненим одночасно. Розвивається такий тип в умовах суперечливих комунікацій, які дезорієнтують, у ситуації, коли один з батьків є спокусником, що порушує певні межі, а інший жорстоко критикує. У цій ситуації підліток використовує такі захисти, як ізоляція та аутистичний відхід від реальності, в результаті не може розраховувати на підтримку та захист довколишніх. Крім того, такі підліткові часи випадають з груп однолітків, стають у групі ідеальними «цапами відбувайлами».

Сором'язливість, страх виявитися безпомічним перед сильними значущими іншими розвиваються у дитини у стосунках із садистичними чи надто тривожними батьками, які не довіряють собі й дитині, а зумовлює розвиток *параноїдного типу особистості*, яка використовує у життєдіяльності такі захисти, як проєкція, заперечення, реактивне утворення. Крім того, такі підлітки схильні до створення надцінних ідей серед яких може бути й ідея про власну жертовність, тоді як навколишній світ сприймається (в руслі проєкції власних агресивних імпульсів таким, що переслідує. Ситуацію насилля такі підлітки зазвичай не витісняють, а роблять вигляд, що її не було. Крім того, їм притаманний так званий стокгольмський синдром, за якого переживання страху, ненависті до агресора змінюється протилежним утворенням.

У випадку, коли дитячо-батьківські стосунки характеризуються постійною ситуацією оцінювання, діти реалізують не власні бажання, а нереалізовані бажання батьків. Це породжує страх бути знедоленим і виникають проблеми із самоповагою, розвивається «помилкове Я». Цим зумовлюється використання різних захисних механізмів.

Таким чином, однією з найхарактерніших ознак віктимної особистості є неможливість встановити обмеження в більшості сфер свого життя. Особистість, яка постійно перебуває під впливом образливих стосунків або фізичного й емоційного насильства, не здатна ясно уявити собі, чого вона хоче, що їй подобається, що вона відчуває й у що вона вірить. У стосунках з людьми, які мають чіткі уявлення щодо цього, вона відчуває свою «неповноцінність». Фактично, якщо людина може знайти альтернативного варіанта у більшості життєвих ситуацій, то обов'язково знайдеться той,

наприклад, чоловік-агресор хто зробить це за неї і далеко не завжди на її користь.

Страх прогресивно підсилюється, особливо в тих осіб, що страждали ще в дитинстві, і, навіть, може перерости в стан відчаю, тривоги перед майбутнім. Така людина стає нездатною приймати будь-які рішення через страх помилитися. А страх перед самотністю, що є одним з найсильніших для таких осіб, утримує її в образливій ситуації вірою, що вона не зможе впоратися сама без кривдника.

Близькі стосунки є необхідними для таких осіб. Без таких взаємовідносин вони почувають себе дуже погано і витрачають багато енергії на їх підтримку. Спеціалісти пояснюють цю одержимість тим, що в дитинстві вони жили в несприятливих умовах і, хоча не мають реального уявлення про близькі стосунки, вони знають, що не мали їх і прагнуть до них за будь-яку ціну. Вони очікують, що близькі стосунки піднімуть їх гідність і дадуть їм почуття безпеки. Такі люди схил сходитися з людьми, які мають схожі з ними життєві історії а також шукають те, що взаємовідносини в дійсності не можуть їм забезпечити. Намагання побудувати стосунки з таким самим дисфункційним партнером призводить до того, що людина починає вважати, що її зусилля недостатньо, необхідно керувати партнером, змінювати його, і що вона сама не здатна на близькість.

6. Міжособистісна залежність як прояв віктимної поведінки особистості

Міжособистісна залежність є однією з найактуальніших проблем нашого часу, вона вражає велику частину населення, адже будь які стосунки, будь то стосунки батьків з дитиною, коханих людей, друзів чи родичів, мають залежність, оскільки людина реагує на емоційний стан близьких людей та пристосовується до їхнього способу життя. Міжособистісна залежність дорослих людей представляє досить травматичний досвід переживання, який призводить до порушень 86 функціонування особистості в різних сферах життя. Проте саме ця форма залежності є найпоширенішою і вражає значний відсоток шлюбних пар і сімей. Основний контингент який звертається за психотерапевтичною допомогою складають жінки, які страждають від негативних наслідків залежності в міжособистісних стосунках

Психологи виділяють дві точки зору в зв'язку з даною проблемою, в першій вони стверджують, що міжособистісна залежність не є настільки небезпечною як інші форми залежності, як алкоголізм чи наркоманія; а з іншої сторони стверджують що міжособистісна залежність є хворобою, якою захворіти чи передати її може кожен, адже в будь яких стосунках ми або пристосовуємося, або пристосовуємо інших. Також вони поділяють залежність на позитивну так негативну.

Прикладом позитивної залежності є дитина, яка залежить від батьків, її життя, задоволення потреб залежить лише від її батьків, їх самопочуття, настрою та інших факторів. Негативною залежністю визначають ту, котра не дає людині розвиватися самостійно, змушує підлаштовуватися під інших людей, зважати на їх думку з будь якого приводу, навіть того, до якого вони не причетні.

Таким чином надмірна міжособистісна залежність є специфічним станом, в основі якого лежить сильна потреба в емоційній близькості, любові прийнятті з боку значимих інших, ригідне прагнення до отримання допомоги і підтримки на тлі постійного відчуття себе як безпорадного і слабкого незалежно від конкретної ситуації.

Види міжособистісної залежності:

1. Зверхзалежність (destructive over dependence), припускає виражену потребу в емоційному прийнятті при високого ступеня проявів невпевненості в собі, не самодостатності, почутті безпорадності, слабкості, суб'єктивної загрози відкидання (самотності); ригідне прагнення до отримання допомоги і підтримки, незалежно від ситуації.

2. Надмірна залежність являє собою специфічний стан, в основі якого лежить сильна потреба в емоційній близькості, любові і ухвалення з боку значущих інших, ригідне прагнення до отримання допомоги та підтримки на тлі постійного відчуття себе як безпорадного і слабкого незалежно від конкретної ситуації. Невід'ємними рисами залежної особистості виступають невпевненість у собі, не самодостатність, почуття безпорадності, тривога з приводу можливого відкидання і самотності та ін.

3. На відміну від надмірно залежних індивідів, люди з нормативною залежністю демонструють значну гнучкість у

спілкуванні, здатність звертатися за допомогою по мірі виникнення об'єктивної необхідності, вміння встановлювати довготривалі емоційні стосунки.

Отже, здорова залежність пов'язана з широким спектром поведінкових реакцій, відрізняється адаптивністю і варіативністю. Коріння здорової залежності – в авторитетному, послідовному і надійному стилі батьківського виховання, який формує у дитини почуття впевненості, безпеки, а також переконання в тому, що далеко не завжди звернення до інших за допомогою є ознакою слабкості або власної неупішності.

Лекція №5

ВІКТИМНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ. ПРОЯВИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

План

1. Сутність поняття «жертва злочину» та його різновиди.
2. Характеристика жертви злочину.
3. Прояви віктимної поведінки під час війни.
4. Рекомендації щодо психологічної допомоги (самопоміги) особам, які стали жертвою злочину

Суспільно небезпечне діяння — злочин — поєднує певну кількість осіб за загальною ознакою «причетність». Ці особи перебувають між собою в різноманітних зв'язках: правових, соціально-психологічних, сімейнородинних, національно-етнічних тощо.

Одним із визначальних є зв'язок між особою, що вчинила злочин (злочинцем), та особою, що потерпіла від злочину (жертвою). Такий зв'язок найбільш виразно простежується у насильницьких, корисливо-насильницьких та окремих видах корисливих (шахрайство, обман або зловживання довірою тощо) злочинів.

У суто юридичному аспекті особа жертви має важливе значення для вирішення таких питань:

- встановлення характеру поведінки жертви, яка могла вплинути на вчинення злочину. Чинне законодавство (ст. 66 КК

України) визначає, що неправомірні чи аморальні дії потерпілого є обставиною, яка пом'якшує покарання;

- визначення характеру і розмірів заподіяної шкоди та порядку її відшкодування;

- з'ясування характеристик жертви, які підвищують ймовірність вчинення злочину проти неї;

- проведення загальних і спеціальних профілактичних заходів щодо осіб, які ймовірно можуть стати об'єктом злочинних посягань. У кримінально-психологічному аналізі жертви увага звертається на індивідуально-психологічні риси особистості, що створюють сприятливе криміногенне підґрунтя злочину, усвідомлюваність особистістю власної провокуючої поведінки, специфічне ставлення жертви до злочинця (співчуття, допомога у ситуаціях із заручником, викрадення тощо), намагання особи приписати собі статус жертви, психологічну реабілітацію і підтримку жертви та деякі інші.

1. Сутність поняття «жертва злочину» та його різновиди

Проблема особи, що потерпіла від злочину, сягає корінням звичаєвого права. Окремі її соціально-правові аспекти вивчалися Чезаре Беккарія, Георгом Клейнфельдером, Гансом Шнайдером та ін. Власне наукове «відкриття» жертви і визначення концептуальних засад вивчення цього феномена датується 1945—1948 рр. і пов'язується з іменем німецького криміналіста Ганса фон Гентінга. Емігрувавши перед другою світовою війною до США, він опублікував основоположну статтю «Злочинець і його жертва» (1948 р.), яку потім розгорнув у капітальну працю «Жертва як елемент навколишнього світу» (1962 р.).

Іншим поштовхом до наукового усвідомлення жертви, але в ширшому контексті (нещасний випадок, природна чи техногенна катастрофа, збройний конфлікт та ін.), стали події 1945 р., коли на два міста Японії — Хіросіму та Нагасакі було скинуто атомні бомби. Трагічна доля багатотисячних жертв — «хібакусі» (за японською термінологією) на багато років прикувала увагу японців і всього людства. Зазначені події започаткували виникнення наукового вчення про жертву — віктимології (від лат. — жертва).

На сьогодні існують два основні погляди щодо наукового статусу віктимології. Ініціатор першого, румунський дослідник Б. Мендельсон, вважає, що вона є самостійною, комплексною (біопсихосоціальною - за термінологією Б. Мендельсона) наукою, яка вивчає будь-яку жертву. Слід зазначити, що в рамках такого підходу сформувався новий напрямок вітчизняної психологічної науки — радіоекологічна психологія.

Деякі вітчизняні фахівці (О. В. Киричук, С. І. Яковенко та ін.) надають їй статус окремої галузі сучасної психології. Згідно з іншим поглядом, який поділяється багатьма вітчизняними юристами та психологами (О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. Є. Христенко та ін.), віктимологія є складовою частиною, напрямком кримінології та досліджує жертву злочину.

Зрозуміло, що в рамках кримінально-психологічного підходу прийнятнішою уявляється саме така позиція. Найбільш відомі правознавчі та психологічні традиції у віктимології склалися стосовно жертви агресії (насилля), а в її рамках — жертви сексуальної агресії. Інколи це провокує думку про те, що віктимологічному аналізу підлягає тільки жертва безпосередньої взаємодії зі злочинцем, результатом чого є фактичне ототожнення жертви з потерпілим.

Потерпіла особа завжди є жертвою, але не кожна жертва вважається потерпілою. Чинним законодавством потерпілим визнається фізична особа, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Цей статус особа отримує рішенням органу дізнання, слідства чи судом. Заява або згода особи не є обов'язковими для визнання її потерпілою. Жертва — це особа (чи певна спільність осіб), якій злочином прямо або опосередковано заподіяно шкоду, незалежно від того, визнано її в офіційному порядку потерпілою чи такою вона вважає себе сама [2].

У наведеному визначенні підкреслимо такі суттєві аспекти: 1) індивідуальний і груповий характер жертви; 2) можливість опосередкованої шкоди; 3) можливість латентної жертви. Отож, «потерпілий» є вузьким поняттям, а особа, яка визнана такою, виступає об'єктом вивчення судовою психологією як учасник розслідування злочину та судового розгляду.

Поняття жертви є ширшим, а власник відповідного статусу являє собою об'єкт вивчення кримінальною психологією як причетний до

вчинення злочину. Спираючись на таке розуміння, кримінальна психологія насичує поняття жертви власне психологічним змістом. Психологія жертви — це сукупність індивідуально-психологічних, соціально-психологічних ознак (якостей, характеристик), які підвищують ймовірність скоєння злочину проти особи. Окремі віктимологи (К. Міядзава, К. Уед та ін.) вирізняють психологічні ознаки жертви у спеціальну віктимність на відміну від загальної, пов'язаної з соціально-демографічними характеристиками особи. Науково актуальним і практично важливим є питання щодо різновидів жертви.

Воно дозволяє диференціювати профілактичні та індивідуалізувати реабілітаційні заходи, розробити типові психологічні портрети жертв, здійснювати оперативно-службові дії щодо розшуку жертв, їх залучення до розслідування злочинів.

Основними кримінально-психологічними різновидами жертви злочину є такі:

За кількісною ознакою розрізняють індивідуальну, групову (від 2 до 10 осіб) та масову (кілька десятків та більше) жертву.

За кількістю злочинних посягань розрізняють разову, епізодичну (дватори злочини) та стійку (більше трьох злочинів, особливо однотипних) жертву.

За часом настання шкідливих наслідків розрізняють безпосередню жертву (школа виявляється відразу після злочину) та віддалену жертву (доведення до самогубства, зараження невиліковною хворобою, приховане заподіяння шкоди здоров'ю та ін.).

За правомірністю поведінки до і під час скоєння злочину розрізняють правомірну жертву (не створює сприятливих умов для злочину), нейтральну жертву поводить себе пасивно — не чинить опору злочинцеві), неправомірну жертву (створює умови для злочину, активно реагує на дії злочинця з перевищенням меж крайньої необхідності під час оборони).

Наступні різновиди жертви пов'язані з *соціально-психологічними поняттями статусу, позиції, ролі* (рольової поведінки). Нагадаймо, що *статус* являє собою сукупність різних вимог (прав, обов'язків, відповідальності), які покладаються на особу соціальною спільнотою з огляду на перебування її в цій спільноті і поведінку в ній.

Позиція полягає у внутрішньому, суб'єктивному ставленні особи до наданого їй статусу, яке характеризується повним, вибіркоvim прийняттям або неприйняттям цього статусу та його власним тлумаченням.

Роль — це реалізація у поведінці статусу на підставі зайнятої до нього позиції. У ролі, крім вимог оточення та власної позиції, також проявляються суто особисті характеристики, наприклад, темперамент, мотивація, здібності тощо.

За офіційним визнанням та особливостями позиції розрізняють:

— офіційно визнану жертву (потерпілу особу);

- латентну жертву - особу, якій фактично заподіяно шкоду, але через певні обставини це офіційно не визнано.

Серед таких обставин важливе значення мають позиційні характеристики: страх за власну безпеку та безпеку референтних осіб; побоювання осуду, сором; суб'єктивна оцінка шкоди як несуттєвої; усвідомлення власної провини, особливі (дружні, інтимні, матеріальної залежності тощо) стосунки зі злочинцем і т. ін.

За окремими видами злочинів - грабіж чи розбій проти особи, що перебуває у безпорадному стані; вимагання, збування майна, здобутого злочинним способом, латентні жертви можуть складати до 50% потерпілих осіб;

- уявну жертву - особу, яка приписує собі статус жертви чи потерпілого через щиросердну помилку або свідомо обманним способом і намагається переконати в цьому референтне оточення та офіційні органи.

В уявній жертві найбільш виразно проявляються особистісні характеристики, зокрема акцентуація характеру за істероїдним типом та особистості в цілому за демонстративним типом, а також мотивація. Типові мотиви уявної жертви є такими: отримати матеріальну вигоду; поставити іншу особу у психологічну залежність; привернути до себе увагу, викликати співчуття, жаль; прибрати «героїчний» імідж.

Нарешті, за загальною рольовою поведінкою розрізняють:

- випадкову жертву (внаслідок несприятливого збігу обставин, не пов'язаних із поведінкою особи);

- приховано провокаційну жертву; - відверто провокаційну жертву. Два останні різновиди пов'язані з тим, що жертва немовби

виставляє себе мішенню для злочинних посягань внаслідок особистих якостей - соціально-демографічних, моральних чи з огляду на професію або рід занять. Із різновидами жертви тісно пов'язане складніше питання — щодо її класифікації. Якщо в основу різновидів жертви покладається зазвичай одна ознака, то класифікація жертв будується на підставі кількох ознак, аналітично незалежних чи взаємопов'язаних.

Практичне значення класифікації полягає, в першу чергу, в тому, що вона дозволяє створювати закономірну, а не випадкову типологію жертви злочину. Це, відповідно, забезпечує максимальну ефективність профілактичних, опе-ративно-розшукових, реабілітаційних заходів щодо жертви.

Наукова класифікація жертв злочину повинна відповідати двом основним вимогам, а саме: 1) відображати зв'язок між діями злочинця та поведінкою жертви; 2) спиратися чи, принаймні, враховувати окремі аспекти такого зв'язку (статеві-біологічні, демографічні, соціальні, психологічні та ін.).

У віктимології тривалий час вельми популярною була класифікація Б. Мендельсона, в основу якої покладено міру вини злочинця та жертви. Згідно з нею всі жертви розподіляються на такі підмножини: повністю невинні жертви та абсолютно винні злочинці; жертви із незначною провиною та переважною виною злочинці; жертви із провиною, більшою, ніж у злочинців; жертви, повністю винні у злочині. В окрему підмножину вирізняються стимулюючі жертви — особи з психічними чи фізичними вадами, малолітні, особи похилого віку тощо.

Цікавою і продуктивною є **класифікація**, розроблена українським кримінологом **Є. М. Моїсєєвим**.

Вона спирається на чотири ознаки — *вікову, професійну, психологічну, патологічну*, які в підсумку, на думку автора класифікації, обумовлюють характер зв'язку між жертвою та злочинцем.

У цій класифікації вирізняються:

1) випадкова жертва. Це — особа, яка стає жертвою внаслідок збігу обставин. Зв'язок «злочинець — жертва» має ситуативний характер і не визначається їхнім бажанням чи їхньою волею;

2) жертва з незначним ступенем ризику. Це — особа, яка стає жертвою внаслідок потрапляння у конкретну несприятливу ситуацію;

3) жертва з підвищеним ступенем ризику. Це — особа, якій притаманна низка віктимних властивостей.

Вони пов'язані з:

4) а) характером діяльності чи способом поведінки у громадських місцях (необережна жертва);

5) б) соціальним статусом, взаємостосунками зі злочинцем, можливою участю третіх осіб (умисна жертва);

6) жертва з дуже високим ступенем ризику. Це — особа з поширеною та глибокою морально-соціальною деформацією. Остання полягає у девіантній правосвідомості, статевій нерозбірливості та розбещеності, схильності до вживання алкоголю, наркотиків тощо.

Якщо трансформувати зв'язок між злочинцем і жертвою у психологічну площину, то можна запропонувати класифікацію, яка спиратиметься, принаймні, на три аспекти такого зв'язку. Сам зв'язок набуває вигляду взаємостосунків, які описуються у показниках стабільності, емоційного забарвлення (модальності) і психологічного змісту.

Стабільність взаємостосунків злочинця та жертви має три градації: випадкові, ситуативні, стійкі.

Емоційне забарвлення має п'ять градацій (від позитивного до негативного): пристрась, приязнь (симпатія), нейтральне, неприязнь, ворожнеча.

Психологічний зміст має п'ять градацій: випадкові взаємостосунки, знайомство, дружба, інтимно-сексуальні контакти, сімейно-родинні контакти. Графічно психологічну класифікацію жертв злочинів представлено на рис. 3.

Теоретичною основою наведеної класифікації є загальновіктимологічне положення про те, що неабиякий інтерес становить той злочин, для скоєння якого особливе значення мають взаємовідносини між потерпілим і злочинцем. Тому потрібна спеціальна класифікація потерпілих залежно від їхнього ставлення до злочинця.

ВИСНОВОК. Одним із практичних напрямків використання класифікацій жертв злочину є розроблення віктимологічної картки (профілю) особи. Така картка може містити різні групи характеристик

(соціально-демографічні, суспільнопрофесійні, індивідуально-психологічні, соціально-психологічні) та їх віктимну вагу або коефіцієнт віктимності, а також загальну оцінку щодо рівня віктимності особи.

2. Віктимна характеристика жертви злочину

Вже зазначалося, що окремі люди розрізняються за ймовірністю стати жертвою злочину. Така ймовірність може суттєво змінюватися у різні періоди біологічного, соціального, психологічного формування, розвитку, інволюції людини. У найзагальнішому розумінні віктимність як імовірність залежить від самої жертви, ситуації злочину, особи злочинця. Але віктимологія, насамперед, цікавиться характеристиками жертви, поділяючи їх на загальні та спеціальні.

Ці характеристики відзначаються як віктимні, а їх сукупність, притаманна конкретній особі, групі чи спільності осіб, визначає підсумкову віктимність чи віктимогенність. Необхідно підкреслити, що поділ віктимних характеристик на загальні та спеціальні є достатньо умовним, адже, наприклад, природну основу сексапільності жінки утворюють фізично-фізіологічні характеристики, а соціальну надбудову — психологічні характеристики і рольова поведінка. Крім того, окремі характеристики «задаються» особі від народження: стать, можливі фізичні чи психічні вади.

У загальній віктимній характеристиці особи можна вирізнити три групи характеристик:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) суспільно-професійні;
- 3) психологічні.

Третя група характеристик утворює психологію віктимності, яку розглянемо окремо. Зараз наведемо вже встановлені в дослідженнях характеристики, що належать до першої та другої груп.

Соціально-демографічні характеристики

Стать. Стать особи як така і в поєднанні з іншими характеристиками, професією чи родом занять має високий коефіцієнт віктимності. Серед потерпілих чоловіки складають приблизно 52%, жінки — 48%. Але жінки виявляються жертвами злочинців-чоловіків у 2,5 раза частіше, ніж злочинцівжінок. Чоловіки

потерпають від злочинців-чоловіків в 11 разів частіше, ніж від злочинців-жінок.

Особи жіночої статі утримують абсолютне лідерство серед жертв сексуальних злочинів, передбачених статтями 152, 153, 154 Кримінального кодексу України, а також торгівлі з метою сексуальної експлуатації чи використання у порнобізнесі.

Вік. Найбільш віктимною є вікова група у межах 20— 49 років, підвищено віктимною є неповнолітні (близько 30% всіх потерпілих), які водночас мають найвищу латентність, високий рівень уявної жертви для таких злочинів, як незаконне позбавлення волі або викрадення та захоплення заручників.

Жертва є винятково неповнолітньою у таких злочинах, як розбещення, експлуатація праці, втягнення у злочинну діяльність. Найменша ймовірність стати жертвою в осіб похилого віку, які найчастіше потерпають від злочинів на побутовому ґрунті.

Освіта. За статистичними даними, рівень освіти суттєво впливає на віктимність особи з початковою та неза-кінченою середньою освітою. В цілому з підвищенням рівня освіти знижується загальна ймовірність стати об'єктом злочинних посягань.

Фізичний і фізіологічний стан. Особливості фізичного та фізіологічного стану слугують найвиразнішими зовнішніми індикаторами зниженої спроможності чинити опір. Фізичними індикаторами є загальна нерозвиненість, осанка, особливості ходи, послаблений під час і після хвороби стан, фізичні вади.

Серед фізіологічних станів, які найбільш суттєво віктимізують жертву самі по собі та в поєднанні з відповідним впливом на психіку, свідомість, розгальмованість потягів, виокремлюється сп'яніння (алкогольне, наркотичне, від інших одурманюючих речовин — галюциногенів, токсичних та ін.).

Воно виконує подвійну функцію: знижувальну і провокаційну. По-перше, сп'яніння знижує спроможність до опору (сприйняття й оцінка ситуації, адекватність реакцій і дій, фізична безпорадність тощо).

По-друге, свідомо або несвідомо підвищується рівень провокаційної поведінки. Стан сп'яніння жертви найчастіше простежується у злочинах проти статевої свободи та недоторканності,

за грабежів, розбоїв, заподіяння тілесних ушкоджень під час сімейно-побутових конфліктів.

Суспільно-професійні характеристики

Сімейно-родинні стосунки. У цілому сімейно-родинний чинник відіграє віктимогенну роль у злочинах на побутовому ґрунті, під час конфліктів, сварок. Кожний п'ятий вбивця — родич загиблого, у 60% випадків вбивств дітьми своїх батьків наявна стійка провокаційна поведінка жертви.

Сімейно-родинний чинник найбільш тісно пов'язаний зі станом сп'яніння жертви (73% випадків) і спільним зі злочинцем вживанням алкоголю. Підвищена віктимність спостерігається у жінок, батьків відносно дітей, за значної різниці в освіті подружньої пари. Стійко зростає кількість вбивств чоловіків і коханців «на замовлення» від жінок. «Сімейно-родинна» жертва є високолатентною в корисливих злочинах із незначною шкодою, у випадках заподіяння легких чи середніх тілесних ушкоджень.

Характер проведення дозвілля. Проведення дозвілля у вечірній, нічний час у публічних місцях розваг (дискотеки, кав'ярні, бари), на концертних чи шоу-майданчиках, спортивних заходах у поєднанні з випадковими знайомствами та вживанням алкогольних напоїв виступає суттєвим віктимним чинником для жінок, неповнолітніх і молоді.

Статева поведінка. Ця загальна характеристика містить два конкретніші аспекти: надмірну сексапільність і статеву нерозбірливість. Надмірна сексапільність полягає в демонстративному, гіперболізованому підкресленні власної сексуальної звабності, намаганні привернути до себе сексуальну увагу з боку інших осіб. Зовнішніми індикаторами надмірної сексапільності є манера поведінки та особливості оформлення зовнішності.

Провокаційна манера сексуальної поведінки криє в собі словесні вирази і реакції, «відвертий» погляд, жести (маніпуляції з зачіскою, погладжування, доторкування пальцем до губ та ін.), глибоке «грудне» дихання, часткову демонстрацію інтимних частин тіла. Провокаційне сексуальне оформлення зовнішності — це надмірний макіяж, численні прикраси-символи, відповідний одяг і відсутність окремих його елементів. Якщо надмірна сексапільність притаманна

жінкам-жертвам, то статева нерозбірливість має переважно «чоловіче» забарвлення. Вона використовується як пусковий механізм корисливого злочину.

Схема цього злочину виглядає так: випадкове знайомство — вживання (часто — додаткове для жертви) алкоголю — запрошення до інтимного продовження — замасковане для жертви вживання сильнодіючих фармакологічних речовин (клофелін тощо) із подальшою втратою свідомості. Жертва злочину на ґрунті статевої нерозбірливості є високолатентною.

Професія та рід занять. Віктимність професії в цілому визначається двома групами чинників, які мають самостійне значення, але в окремих випадках взаємопов'язані. Перша група чинників зумовлюється змістом, організацією, умовами здійснення професійної діяльності, в яких об'єктивно міститься елемент небезпеки, загрози здоров'ю, життю чи власності. Друга група чинників пов'язана з прямою чи прихованою можливістю отримання значних прибутків у вигляді грошей, речей і майна, нерухомості тощо.

До професій, віктимність яких зумовлена переважно першою групою чинників, належать окремі спеціальності правоохоронних органів (спецпідрозділів, карного розшуку, служби з боротьби проти організованої злочинності та ін.); діяльність водіїв легкових таксомоторів, особливо тих, що працюють у вечірній і нічний час; дрібних приватних торгівців спиртним, тютюновими виробами, наркотичними медичними препаратами у вечірній та нічний час; осіб, зайнятих дрібним тіньовим бізнесом.

До професій, віктимність яких зумовлена здебільшого другою групою чинників, належить трудова діяльність, пов'язана з приватизаційною та банківсько-кредитною сферою; а також представників публічних, популярних спеціальностей — акторів, співаків, діячів шоу-бізнесу, спортсменів високої кваліфікації, особливо тих, які мають міжнародні контракти (футболістів, хокеїстів, тенісистів), представників середнього та великого бізнесу.

Щодо роду занять, то підвищено віктимними є колекціонери; особи, які надають сексуальні послуги членам організованих злочинних груп; ті, хто спеціалізується на певних виконавчих функціях. Окрему віктимну групу утворюють особи без певного місця проживання («бомжі») та «непрофесійні» жебраки.

3. Прояви віктимної поведінки під час війни

Війна — це складний соціальний феномен, який не лише змінює політичну карту світу, але й глибоко впливає на психіку та поведінку людей. Одним із важливих аспектів, що потребує уваги, є віктимна поведінка — тенденція людей ставати жертвами насильства або агресії. У контексті війни ця поведінка може проявлятися в різних формах і мати серйозні наслідки для індивідів та суспільства в цілому.

| Визначення віктимної поведінки

Віктимна поведінка — це поведінка, яка може спонукати агресію або насильство з боку інших. Вона може проявлятися через різні фактори, такі як психологічний стан, соціальне оточення та обставини життя. Під час війни ці фактори можуть ускладнюватися, що призводить до збільшення ризику стати жертвою.

| Прояви віктимної поведінки під час війни

1. Психологічний тиск: Учасники конфлікту часто відчують страх, тривогу та невпевненість у завтрашньому дні. Це може призвести до втрати здатності адекватно оцінювати ризики та небезпеки, що робить їх більш вразливими до насильства.

2. Соціальна ізоляція: В умовах війни багато людей втрачають зв'язок із соціальними мережами, що може сприяти відчуттю безпорадності. Ізоляція підвищує ймовірність того, що особа стане жертвою агресії.

3. Наявність стереотипів: У часи війни часто виникають стереотипи щодо "ворожих" груп. Це може призвести до дискримінації та насильства проти певних категорій населення, які стають жертвами не лише фізичного насильства, але й психологічного тиску.

4. Втрата моральних норм: Під час війни люди можуть втрачати свої моральні орієнтири, що збільшує ризик агресії з боку інших. Це може призвести до ситуацій, коли жертви не можуть захистити себе через відсутність адекватних механізмів самозахисту.

5. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР): Багато людей, які пережили війну, страждають від ПТСР, що може посилити їхню вразливість до повторних травм та насильства. Вони можуть демонструвати поведінку, яка привертає агресію, навіть не усвідомлюючи цього.

| Висновок

Віктимна поведінка під час війни є складним явищем, що потребує комплексного підходу для розуміння та вирішення. Важливо забезпечити психологічну підтримку для постраждалих, створювати умови для соціальної інтеграції та формувати позитивні стереотипи щодо всіх учасників конфлікту. Лише таким чином можна зменшити ризик віктимізації та забезпечити безпеку для всіх членів суспільства.

Правила поведінки в умовах воєнного стану

Дотримуйтесь порад: Носіть із собою документ, що посвідчує особу. Тримайте в кишені одягу записи про групу крові й про можливі проблеми зі здоров'ям. Намагайтеся якнайменше перебувати поза житлом і роботою, уникайте місць скупчення людей. За можливості уникайте демонстрації патріотичної атрибутики: це може спровокувати агресора. Пам'ятайте, де розташовані найближчі від оселі, роботи чи місць, які ви часто відвідуєте, сховища та укриття.

У жодному разі: Не повідомляйте про свої плани малознайомим людям, не сперечайтесь з ними. Уникайте колон техніки й не стійте біля військових машин. Не фотографуйте й не знімайте відео в присутності людей у військовій формі. Не спостерігайте за ходом військових дій, ховайтеся одразу, як почуєте постріли. Не носіть із собою зброї, не показуйте військовим нічого, що навіть за формою може нагадувати зброю. Не підбирайте покинутої зброї або боєприпасів. Не торкайтеся вибухонебезпечних або просто невідомих чужих речей, бо звичайні побутові предмети можуть бути заміновані. Не носіть армійської форми, камуфльованого одягу чи одягу з шевронами. Надавайте перевагу одягу темних кольорів, що не привертає уваги.

У результаті воєнних дій росії проти України, зафіксовано значну кількість осіб, які стали жертвами різних видів злочинів.

Завдання: підготуйте повідомлення про злочини росії проти цивільного населення України.

4. Рекомендації щодо психологічної допомоги (самопомоги) особам, які стали жертвою злочину

З 2013 року Громадська організація «Ла Страда-Україна» забезпечує роботу єдиної в Україні Національної гарячої лінії для дітей та молоді.

Діти, підлітки та студентська молодь мають можливість анонімно і конфіденційно отримати підтримку в будь-яких складних життєвих ситуаціях, а дорослі – проконсультуватися з психологами, юристами, соціальними працівниками та соціальними педагогами щодо ситуацій, які стосуються дітей та порушення їхніх прав.

Масштаби сучасної злочинності, її соціальні, майнові, психологічні наслідки обумовлюють необхідність застосування різноманітних заходів протидії цьому явищу, зокрема тих, які безпосередньо стосуються жертви. Такі заходи орієнтовані на фактичних і потенційних жертв.

В Україні загальноправовою базою щодо попередження віктимної поведінки є Комплексна програма профілактики злочинності на 2001—2005 роки, затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. і Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1999р. Цими документами передбачено заходи психолого-педагогічного спрямування, зокрема створення центрів соціально-психологічної реабілітації, кризових і консультаційних пунктів для осіб, які реально потерпіли від насилля чи належать до груп ризику, проведення навчальних спецкурсів, практичних семінарів з вироблення навичок безпечної поведінки громадян, насамперед — осіб із підвищеною віктимністю, та ін.

Дослідження свідчать, що простим і водночас ефективним засобом зниження віктимного потенціалу є дотримання певних правил. У публікаціях містяться численні, різноманітні рекомендації з цього приводу. Їх узагальнення та систематизація дозволяють вирізнити найбільш суттєві положення.

Рекомендації щодо зниження загальної віктимності

Щонайперше намагайтесь уникати типових небезпечних ситуацій. Вони пов'язані з: 1) часом доби й освітленням; 2) місцем вашого перебування; 3) поведінкою інших осіб.

Ймовірність стати жертвою зростає у вечірній та нічний час, за недостатнього чи відсутнього освітлення, різкого переходу з темряви на світло та навпаки (тимчасове засліплення).

Потенційно небезпечними є такі місця:

у будинках — вхід у під'їзд; ліфт, тамбур перед квартирою, закуток біля сміттє проводу, вхід у підвал;

біля будинків - арки, наскрізні переходи, наріжні місця;

публічні місця - парки, сквери, пішохідні доріжки, територія біля барів, дискотек, підземні переходи.

Уникайте перебування наодинці, віч-на-віч із незнайомою особою, групою незнайомих осіб. Якщо ви опинились у подібній ситуації, то:

- ✓ оцініть і використайте можливість підійти, підбігти до когось, звернутись із запитанням чи проханням допомогти;
- ✓ не зближайтесь з потенційним злочинцем (злочинцями), зайдіть за природну перешкоду — декоративний паркан, дерево чи кущ, автомобіль, лаву тощо;
- ✓ будьте уважні, тримайте потенційного нападника (нападників) під постійним зоровим контролем: не повертайтеся спиною, не нахиляйтесь, не відводьте погляд, не заплющуйте очей;
- ✓ збийте з пантелику потенційного злочинця (злочинців) запитанням чи проханням, наприклад, котра година; потримайте, будь ласка, мою сумку (парасольку; шляпку тощо), чи не знайдуться у вас сірники; ви йдете в гості у квартиру ...; ми з вами бачилися у...;
- ✓ виберіть, що ви можете використати для активного самозахисту — зв'язку ключів, запальничку, парасольку, сумку, портфель та ін.;
- ✓ намагайтесь своєчасно розпізнати злочинні наміри, використовуючи для цього такі рекомендації.

Як розпізнати ймовірного злочинця

Особи, що схильні до скоєння злочинів, поділяються на професіоналів і рецидивістів та початківців. Перша категорія ретельно маскує свою причетність до кримінального середовища, готування до конкретного злочину. Розпізнати представників цієї категорії можна завдяки оперативно-розшуковим заходам та професійно-психологічній підготовленості працівників міліції.

Початківці, особливо хулігани, грабіжники, гвалтівники, особи, що вчиняють розбій, здебільшого не вміють достовірно маскуватися, свідомо чи підсвідомо демонструють свою причетність до кримінального середовища та злочинні наміри. Найбільш виразно це простежується в особливостях зовнішності, мовної та немовної поведінки. Зверніть увагу на наявність татуювань на руках підозрілої особи. Зазвичай татуювання свідчить про судимість у вигляді позбавлення волі.

Якщо підозрілі особи спілкуються між собою чи звертаються до вас, слідкуйте за проявами кримінального жаргону. Так, зокрема, непристойне, брутальне ставлення до жінки виражається словами «мочалка», «підстилка», «шалашовка», намір зґвалтувати — «попарити шланг», «вкласти ваучер» тощо. Інколи жаргон застосовується з метою паралізувати волю жертви, спонукати її до сприяння злочину.

Про загальні агресивні наміри підозрілої особи **свідчать** такі елементи немовної поведінки:

голова і тіло злегка нахилені вперед; руки сховано в кишені чи за спиною;

загальний тонус м'язів напружений, намагання скоротити дистанцію і зайняти вигідну позицію (стати перед дверима, перегородити шлях, зайти за спину чи збоку жертви);

очі примружені, погляд з-під лоба, м'язи обличчя напружені.

Особливості поведінки особи із агресивними намірами **у стані алкогольного сп'яніння**: почервоніння обличчя; глибоке, прискорене дихання із запахом алкоголю; голосна та прискорена мова; підвищене слиновиділення; рухи рвучкі, не повністю координовані; частково розстебнутий одяг (сорочка, плащ, **куртка, поясний ремінь і т. п.**).

Особливості поведінки особи з агресивними намірами **у стані наркотичного сп'яніння**: наркомани зі стажем виглядають старшими

за віком, аніж є насправді, неуважні чи байдужі до своєї зовнішності: волосся сплутане чи кепсько зачесане; дефекти зубів; шкіра обличчя суха, ніздрювата, із жовтуватим відтінком. Різко звужені (до розміру сірникової голівки) чи занадто розширені зіниці очей, очі зволожені. Обличчя бліде, міміка невиразна. Загальний ейфорійний стан (пожвавлення, голосна і прискорена мова, балакучість, докучливість) різко змінюється на дратівливість, агресію. Агресивним проявам безпосередньо передують звертання із запитанням чи прохання.

Рекомендації жертві сексуального злочину

Те, що з вами трапилося, безумовно, травма. Але не перебільшуйте її значення, на цій події ваше життя не закінчується. На жаль, сексуальні злочини були, є та будуть скоюватися.

Насамперед, прийдіть до тями, опануйте себе і заспокойтеся. Найпростіше це зробити таким чином: прийміть по можливості зручну позу (сядьте, обіпріться об щось) та розслабте м'язи, заплющіть очі. Через відкритий рот, рахуючи про себе, 10—15 разів глибоко вдихніть і видихніть повітря.

Зосередьте зусилля на тому, щоб якомога швидше розшукати нападника (нападників). Виберіться у безпечне місце, повідомте про подію міліцію, викличте «швидку допомогу». Зателефонуйте людині, яка може негайно прибути вам на допомогу (подруга, чоловік, рідні). Якщо ви не в змозі зробити це самі, зверніться по допомогу до оточення.

Ретельно пригадайте все, що ви запам'ятали про нападника (нападників): скільки їх було, у що були одягнені, чи мали особливості зовнішності й особливі прикмети, як зверталися один до одного, що казали про подальші наміри. Не давайте волю розчаруванню, якщо ви знали нападника (нападників) раніше. Подумайте, хто, крім вас, міг бачити його (їх) до, під час чи після нападу.

Дуже важливою є медична експертиза, тому до її проведення не знищуйте пошкодженого одягу та білизни, не змивайте слідів нападу.

Цілком ймовірно, що у вас можуть виникнути такі стани: сором, приниження, безпомічність, провина за ймовірну ганьбу собі та рідним, розчарування та зневіра в людях тощо. Не залишайтеся наодинці зі своїми переживаннями, розкажіть про те, що трапилося,

людині, якій ви довіряєте. Зверніться по допомогу до фахівців (у лікарню, за телефоном довіри, до кризового центру і т. ін.).

Не намагайтеся перед усіма виправдовуватися. Знайте, вам немає чого соромитися, вас нема за що піддавати осудові. Знайдіть можливість отримати відпустку, виїхати на деякий час в іншу місцевість.

ВИСНОВОК. Психологія потерпілого вивчає фактори формування його особистості, поведінку до скоєння злочину, а також розробляє практичні рекомендації, які стосуються допиту потерпілого. Психологія потерпілого пов'язана з кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесом, психологією особистості. Слід зазначити, що чим значніша роль поведінки потерпілого в акті злочину, тим менш інтенсивна антисоціальна орієнтація особистості злочинця. В злочинах проти особистості така залежність виступає найбільш яскраво тому, що в психологічному механізмі скоєння злочину велике значення мають емоції злочинця, які зростають іноді до ступеня афекту, бо вплив потерпілого сприймається ним крізь призму особистого значення.

Лекція №6
СИНДРОМ ЖЕРТВИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ІЗ ЗОНИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

План

1. Поняття «синдром жертви» в рамках психолого-віктимологічних знань.
2. Сутність поняття «внутрішньо переміщена особа». Передумови виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення на території України.
3. Соціально-психологічна характеристика особистості внутрішньо переміщених осіб із зони воєнного конфлікту.
4. Соціально-психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб із зони воєнного конфлікту.

1. Поняття «синдром жертви» в рамках психолого-віктимологічних знань

Формування особистості, як позитивне, так і негативне, є значною мірою результат впливу вихователів, батьків, родичів, друзів, тобто осіб, які складають найважливіший компонент мікросередовища суб'єкта. Ураховуючи, що соціальні навички формуються протягом тривалого часу в процесі взаємодії людини із зовнішнім середовищем, тобто «... різні за характером і силі зовнішні впливи, які переломлюються через психофізичні властивості цієї особи, перетворюються через його звички та потреби, стають критеріями та вимогами до себе».

Хоча формування особистості відбувається практично все життя, з точки зору віктимологічного вчення, *період дорослішання людини є найбільш вирішальним і важливим.*

Л. Франк розглядає «віктимну поведінку» через категорію віктимності, підкреслюючи, що всі типи віктимності існують у двох формах: потенційній і реалізованій. **Віктимність** за визначенням Л. Франка «... це потенційна або актуальна здатність особи, індивідуально або колективно ставати жертвою соціально-небезпечного прояву».

Дотримуємося трактування поняття **«ВІКТИМНІСТЬ»** як сукупність властивостей індивіду, зумовлене комплексом соціальних, психологічних та біофізичних умов, що сприяють дезадаптивному стилю реагування суб'єкта, що впливає на його фізичне або емоційно-психічне здоров'я.

По суті, віктимізацію можна розглядати як зовнішній прояв віктимності особистості. Однак ймовірність перетворення особи на жертву, підвищує не тільки притаманна їй віктимність, а й віктимна поведінка – поведінка особи в конкретній предкримінальній і кримінальній ситуаціях, яке може бути нейтральним, жодним чином не сприяє її віктимізації, так і «винним».

«Жертва» – це людина, яка втратила значущі для неї цінності в результаті впливу на неї іншою людиною (стороною взаємодії). В якості сторони взаємодії можуть виступати: одна людина, група людей, держава, продукт діяльності людини, природні явища»

Необхідно зазначити, що іноді синонімом «синдрому жертви» виступає поняття **«менталітет жертви»**. Менталітетом жертви володіють ті, хто вірить, що його минуле, сьогодення і майбутнє не підвладні його контролю, а залежать від обставин, що диктуються зовнішнім світом.

Основні властивості, характерні менталітету жертви:

1. Людина звинувачує оточуючих за те, що відбувається з нею. При цьому вона вважає, що від неї самої нічого не залежить.
2. Людина впевнена в тому, що іншим в житті і в конкретній ситуації більше пощастило, ніж їй.
3. Людина оцінює все, що з нею відбувається, тільки негативно. При цьому вона не бачить ніяких позитивних аспектів того, що відбувається.
4. Людина не намагається щось змінити в своєму житті або конкретній ситуації. Зазвичай в цьому випадку можна стверджувати, що у неї високий рівень вивченої безпорадності.

Під **синдромом жертви у внутрішньо переміщених осіб** можна розуміти наявність у людини одночасно декількох індивідуально-психологічних особливостей:

1. Підвищена агресивність, яка спрямована на оточуючих і, в першу чергу, на державні структури.

2. Негативне ставлення до всього, що відбувається з цією людиною.

3. Наявність у людини набутої безпорадності. Людина впевнена в тому, що від неї нічого не залежить і всі її дії марні та вважає, що не може контролювати ситуацію і вона ні на що вплинути не може.

У дослідженнях науковців зазначається:

- багато жертв вбивства характеризуються як егоцентричні особистості, ризиковані і необачні. Такі люди в ряді випадків знайомі зі своїм вбивцею, а також є конфліктними, схильними до агресії або зловживають спиртним;

- психологія жертви насильства полягає в її інфантилізмі, особистісної незрілості, відсутності досвіду статевих відносин і нерозбірливості в знайомствах. Такі люди можуть бути як нерішучими, так і навпаки надмірно ексцентричними;

- жертвами шахраїв в основному стають надмірно довірливі люди. Вони часто забобонні, відчувають матеріальні труднощі або надто жадібні;

- жертви побутового насильства або різних катувань в більшості випадків знаходяться в залежності від свого агресора. Це може бути дружина, мати, чоловік, співмешканець або дитина. Найчастіше це люди слабовільні, які не мають власної думки і певної життєвої позиції. Можуть вести аморальний спосіб життя і навіть мати соціальний статус вище, ніж у агресора.

Незважаючи на те, що кожна людина є індивідом і події, які з нею відбувалися відрізняються від історій інших жертв, вченим вдалося знайти спільні риси в їх поведінці і емоційному стані.

Причин для прийняття рис жертви:

1. *Низька самооцінка.* Більшість жертв злочинів є невпевненими в собі людьми. Помітити таких в натовпі не складає труднощів.

2. *Страх виділитися.* Ця особливість сягає корінням ще за часів Радянського Союзу, коли батьків багатьох жертв вчили не виділятися, «бути як всі», а ті в свою чергу нав'язали цю думку своїм дітям. В результаті людина, яка не має своєї індивідуальності, в більшості випадків ризикує стати жертвою. Злочинці добре відчувають такий

страх і навіть по зовнішності такої людини легко зможуть визначити, чи варто на нього нападати.

3. *Залежність від думки оточуючих.* На жаль, більшість людей дуже хвилює, що скажуть про них ті, хто знаходиться поруч. Таким особистостям можна нав'язати будь-яку поведінку, аби вона була аргументована як соціально-схвалювальна. Часто саме такі жертви потрапляють в руки до наркоманів і регулярно вживають алкоголь.

4. *Страх невдачі.* Ця проблема найчастіше спостерігається в сім'ях, де чоловік є тираном. Жінкам простіше грати роль жертви, ніж піти від побоїв і принижень. Причина – страх залишитися однією і нікому не потрібною.

Головне почуття потенційної жертви – *страх*. Кожен живий організм в цьому стані поводить себе по-своєму. Одні намагаються зачепитися і накинути свій природний камуфляж, інші починають виділяти запахи. Людина ж починає приміряти на себе різні ролі. Існує три класичні позиції – жертва, її переслідувач і спаситель.

2. Сутність поняття «внутрішньо переміщена особа».

Передумови виникнення синдрому жертви в умовах вимушеного переселення на території України

Проблема біженців супроводжує всю історію існування людства та є однією з найбільш гострих. Біженцем, згідно із ч. 1 ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. № 3671-VI, є особа, яка не є громадянином України та внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватись захистом цієї країни, або не бажає користуватись цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутись до неї внаслідок зазначених побоювань

Близькою, проте значним чином відмінною від категорії біженців, є категорія вимушених переселенців, або внутрішньо переміщених осіб.

Вимушеними переселенцями в Україні вважаються особи, які мають право на постійне проживання в Україні, проте змінили місце проживання з метою уникнення наслідків збройного конфлікту й тимчасової окупації окремих територій України внаслідок обґрунтованих побоювань за власне життя, здоров'я та захист прав та інтересів. Чинне законодавство оперує поняттям «внутрішньо переміщена особа», яке, на нашу думку, не розкриває глибину проблеми та не роз'яснює необхідність соціального забезпечення таких осіб.

Термін **«внутрішньо переміщений»** за дослівного тлумачення означає особу, яка змінила своє розташування в межах держави, тоді як поняття «вимушений» означає примусовий характер і здійснення дії проти бажання особи під тиском обставин. Тому термін «вимушений переселенець» більш вдало описує категорію осіб, які змінили місце проживання з незалежних від них причин, оскільки саме поняття «вимушений» за своїм змістом пояснює наявність проблем як логічний наслідок певної події.

Основною характерною рисою внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, – це, як правило, громадяни цієї ж держави. Міждержавні конфлікти сьогодні виникають набагато рідше, ніж внутрішні конфлікти та громадянські війни. Це привело до зменшення випадків перетину державних кордонів біженцями та до збільшення кількості осіб, які переміщуються всередині своєї країни. У більшості випадків вони опиняються в такому ж стані, як біженці. Отже, ознаками категорії вимушених переселенців є такі:

- є фізичними особами;
- мають громадянство України;
- можуть не мати громадянства України, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних умовах;
- під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України.

У ч. 1 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» закріплено перелік прав переселенців, серед яких виділимо такі:

- 1) створення належних умов для їх постійного чи тимчасового проживання;

2) забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено);

3) забезпечення лікарськими засобами у випадках і в порядку, визначених законодавством;

4) надання необхідної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я;

5) улаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;

6) отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;

7) безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання в усіх видах громадського транспорту в разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;

8) отримання гуманітарної та благодійної допомоги;

9) інші права, визначені Конституцією й законами України

3. Соціально-психологічна характеристика особистості внутрішньо переміщених осіб із зони воєнного конфлікту.

Початковий внутрішньоособистісний конфлікт, між відсутністю позитивної мотивації до переїзду і фізичною неможливістю залишатися вдома перебування в екстремальній життєвій ситуації, труднощі адаптації на новому місці, визначили формування вельми специфічного досвіду внутрішніх переселенців, який виходить за рамки звичайного і повсякденного.

Приймаючи рішення про від'їзд з місць проживання, люди опинялися в ситуації, коли життєвий простір особистості піддавався руйнуванню: руйнувалися життєві орієнтири, не було чітких уявлень про подальший розвиток подій. Подвійність ситуації полягала в необхідності вибору, який при будь-якому його варіанті супроводжувався тривожною невизначеністю, почуттям провини в

разі втрачених можливостей і неможливістю передбачити результат розвитку подій при будь-якому виборі. Таким чином, стан людей супроводжувався інтенсивними емоційними переживаннями, станом шоку (пов'язаним з попаданням під обстріли, втратою близьких тощо), найсильнішим стресом, пов'язаним з тривалим перебуванням в умовах, що становлять загрозу життю людини або його близьким.

Ситуація вимушеної міграції сама по собі є стресовою. У нашому дослідженні ми керуємось рядом аспектів переживання ситуації вимушеної міграції: по-перше, міграція, як переживання негативних подій життя – втрати, стрімких змін що відбуваються до, та під час переселення; по-друге, міграція, як переживання змін соціального оточення, включаючи ментальні відмінності; і, по-третє, міграція, як переживання часткової ізоляції і можливих депривацій.

Кожен день людина стикається з різними негативними факторами, стикаючись з проблемними ситуаціями, потрапляючи в незвичні умови життєдіяльності, нові системи взаємозв'язків з оточенням та ін., що не може не відображатись на особистості. Але одночасно з цим, такі умови створюють можливість кожній людині для особистісного розвитку, прийняття на себе відповідальності за власні вчинки, вироблення нових патернів поведінки і способів вирішення проблемних ситуацій, що призводить до розуміння ролі певних подій у житті людини. Ніколи не можна забувати про індивідуально-психологічні особливості особистості, що складають той чи інший набір якостей і характеристик кожної людини. Не кожна людина здатна відмовитися від усього, що є, або залишилося у неї в рідних краях і покинути їх, отримавши статус внутрішньо переміщеної особи.

Основні проблеми адаптації вимушених переселенців

У багатьох ВПО нами спостерігалися страх, тривога та відчуття безвиході. Ці наші спостереження підкріплені результатами інших дослідників. Тривога супроводжує переселенця з початку переміщення та навіть після нього, має тривалий характер в його житті. Її підґрунтям є невизначеність та невідомість навколишнього нового середовища, в якому опинились мігранти. Вказані негативні переживання послаблюють адаптаційні можливості психіки переселенця.

Особи, яким властивий підвищений рівень тривоги, мають викривлення в сприйнятті оточуючої дійсності, які пов'язані з песимістичним забарвленням життєвих подій та подальших перспектив, відчуттям власної неповноцінності, очікуванням неприйняття з боку оточення, підвищеною емоційною вразливістю. Зазначені стани заважають переселенцям засвоювати нові норми соціальної взаємодії та стимулюють прагнення шукати підтримки та допомоги у оточення. На противагу цьому, низький рівень тривоги сприяє формуванню соціальної активності, оптимістичній оцінці оточуючої дійсності та життєвих перспектив, прояву ініціативності, допомагає формувати поведінку з урахуванням існуючих соціальних норм, не відчувати бажання залучення сторонніх людей до вирішення власних особистісних проблем.

Посилення тривоги може спричинити позитивні зміни, стимулюючи включення власних психологічних адаптаційних механізмів особистості, що гармонізують її з навколишнім соціальним середовищем. Проявом включення власних резервних ресурсів, на наш погляд, є конвертація психічних процесів, ефективна поведінка, яка відповідає ситуації, що сприяє пришвидшенню адаптації.

Питання трансформації ВПО ми глибоко не досліджували, але, за результатом наших спілкувань з ВПО, можна зробити висновок, що потрапляння особистості в інше соціокультурне середовище, призводить не тільки до загального погіршення психічного здоров'я, але і до серйозних змін ідентичності особистості. А В. Павленко в своїх дослідженнях, навіть побудував і проаналізував моделі трансформації ідентичності у переселенців. Від припустив з великою долею вірогідності, що криза ідентичності, як один із негативних чинників міграції, є головною перешкодою на шляху успішної соціальної та психологічної адаптації особистості до змінених умов життєдіяльності.

У вузькому сенсі, **ситуація вимушеної міграції** нами розуміється як вид екстремального впливу на людину. Такий характер ситуації визначається стресогенністю причин, що сприяли міграції і тривалістю процесу соціальної адаптації до іншого середовища. Негативні події життя, зміни, різного виду депривації та ізоляції здатні викликати кризу ідентичності, що включатиме ідентифікаційну сплутаність, пов'язану з неприйняттям нового

середовища існування. Все це веде до відчуття вимушеними переселенцями власної неповноцінності, руйнування базових структур особистості, світогляду. Структурованість «Я-концепції» є гарантом збереження ціннісної системи і особливостей взаємин із зовнішнім світом. Природно, що ситуація вимушеної міграції порушує баланс між внутрішнім і зовнішнім світом особистості, знижує адаптивні здібності індивіда, веде до рольової плутанини.

Спостерігається залежність форми і глибини перетворень ідентичності вимушених переселенців від успішності процесу адаптації в іншому соціальному середовищі, яка, в свою чергу визначається: наявністю об'єктивних умов для самоактуалізації і задоволення першорядних потреб переселенців, політичними і економічними особливостями приймаючого суспільства, ступенем відторгнення переселенців корінними жителями, індивідуально-особистісними особливостями і наявністю соціальної підтримки.

У дисертації В. Кердивара зазначається, що впливу піддаються всі сфери особистості ВПО: мотиваційна, емоційна, когнітивна та поведінкова. Це збігається з припущеннями Л. Шайгерової, якою зазначається, що в мотиваційній сфері знижується рівень домагань особистості, самооцінка характеризується як нестійка, виникають екзистенційні проблеми, що може привести до втрати сенсу життя. В емоційній сфері може проявлятися байдужість, пригніченість, втрата інтересу до життя, агресивні тенденції, нерідко схильність до депресії. У когнітивній сфері особистості можливе погіршення всіх пізнавальних психічних процесів. У поведінковій сфері, присутні труднощі в установленні позитивних соціальних контактів.

Дані порушення в комплексі призводять до кризи ідентичності, яка у вимушених переселенців може виражатися у множинних перетвореннях структури особистості.

У зв'язку з різким зменшення можливостей задоволення різних потреб в результаті переїзду, нами спостерігались суттєві зміни у мотиваційній сфері переселенців. На перший план виходять першочергові потреби, деформацій зазначає ціннісно-смилова сфера життя, знижується рівень домагань, самооцінка, що в свою чергу викликає загальну пригніченість. Актуальності набувають екзистенційні проблеми, які викликані невизначеністю та безперспективністю майбутнього.

Дисбаланс емоційної та мотиваційної сфер провокує розлади та порушення в когнітивній сфері переселенця, а саме порушення пізнавальних процесів: «пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність в пам'яті подій, які ніколи не відбувались з людиною, важкість запам'ятовування), розсіяність уваги, відволікаємість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність)».

Розлади особистісних психологічних сфер призводить до дисбалансу в міжособистісній взаємодії. Особливо потерпають найближчі відносини: з коханими, дітьми, батьками, друзями, а також виникають непорозуміння з членами власної групи та приймаючої громади.

Проте відсутність поруч близьких друзів та родичів не завжди призводить до негативних наслідків для життя переселенця. Іноді це провокує мобілізацію його внутрішнього потенціалу та сприяє особистісному зростанню, вдосконаленню життєвого досвіду та напрацюванню навичок.

Варто підкреслити, що далеко не завжди труднощі, викликані ситуацією вимушеного переміщення (наприклад, відсутність близьких друзів чи родини), мають тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти і позитивним змінам, наприклад особистісному росту, придбанню нового досвіду, нових навичок

До невротичних розладів, які зустрічаються у вимушених переселенців, дослідники відносять «депресії, суїцидальні тенденції, тривожні розлади та страхи»

Факт вимушеної міграції, низький рівень згуртованості з приймаючою громадою, низький рівень матеріального забезпечення можуть провокувати виникнення суїцидальних намірів у переселенців. Травматичні події вимушеного переміщення негативно впливають на фізичне та психологічне самопочуття переселенця. Крім того, процес адаптації обтяжується різким зниженням соціально-економічного статусу та необхідністю налагодження стосунків з приймаючою громадою

Виділяють «стани внутрішньо переміщених осіб, які спричиняють нестабільність і втрату контролю над ситуацією, власним життям:

- втрата автономності («Я не керую процесом. Мене кудись несе»);
- втрата суб'єктивності («Це не я приймаю рішення у своєму житті. Хтось зверху вирішує»);
- порушення ідентичності;
- розгубленість (на рівні думок не можуть зосередитися і виконувати розумові завдання, до яких звикли), регрес;
- побоювання відторгнення (що їх будуть ідентифікувати з ворогами);
- відчуття незахищеності;
- стан жертви;
- злість та пошук «зовнішнього ворога» (хтось має за це заплатити);
- відсутність можливостей прогнозувати майбутнє;
- сором, низька самооцінка, почуття провини;
- функціональні симптоми, психосоматичні розлади, зловживання психоактивними речовинами;
- реакції на тяжкий стрес і порушення адаптації, в тому числі посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)».

В якості психологічних проблем, які переживають ВПО варто виокремити такі, як:

- **загальні, властиві всім членам сім'ї** – відсутність перспективи на майбутнє, розбалансованість, розгубленість; психологічні травми, викликані тим, що вони стали свідками воєнних дій, насильства; почуття провини через потребу в зовнішній допомозі від сторонніх людей, втрата групової ідентичності, сприйняття себе в якості жертви, розгубленість через втрату контролю над власним життям; відсутність ідентифікації з приймаючою громадою, що провокує відчуття самотності; зниження самооцінки; необхідність пристосування до проживання в компактних умовах та до зменшення власного простору; втрата домашніх тварин, які не вдалось взяти з собою при переїзді; відчай батьків від усвідомлення неможливості забезпечити безпеку для власних дітей; зниження критичності мислення, яке викликане значним та тривалим стресом; низький контроль емоційного стану, що стало причиною пережитої кризи;

- **чоловічі переживання** – почуття провини за неможливість забезпечити захист та матеріальне благополуччя сім'ї, вберегти рідний край, за неможливість знайти роботу; труднощі з виявом та

контролем емоцій, агресивність викликана безпорадністю, відчуттям, що не вдалось вберегти коханих людей в безпеці;

- **жіночі переживання** – страхи, викликані пережитими подіями, тривога за невизначене власне майбутнє та майбутнє дітей, вказані переживання компенсуються підвищеним проявом турботи про дітей та членів родини на новому місці проживання; тривожність викликана підвищенням почуття відповідальності за щастя сім'ї, почуття самотності;

- **переживання дітей переселенців** – розлади психічного розвитку викликані пережитим травмуючим досвідом воєнних дій, необхідністю покинути друзів на попередній території проживання, низька стресостійкість викликана тим, що процес розвитку та соціалізації вже передбачає значні ресурсні витрати психічного характеру, одночасно значні психологічні витрати необхідні, щоб впоратись з наслідками вимушеного переміщення, психіка не витримує такого навантаження та дає збій; важкість не тільки зрозуміти та ідентифікувати свій стан, свої емоції, а й проявити їх, поділитись ними з близькими; самотність та ізолюваність викликані неможливістю знайти спільну мову з однолітками на новому місці проживання; розгубленість через необхідність покинути друзів та загалом колектив в місці навчання; вимушене переселення підриває базову довіру до світу, яка власне переживає процес формування; повністю нове соціальне оточення чинить додаткове навантаження на нестійку психіку; психологічні перевантаження провокують розлади сну, страхи, фобії, агресію, адаптивна модель поведінки ще не сформована, невпевненість та розгубленість проявляються в негативізмі по відношенню до оточення.

Основними зовнішніми детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- екзистенційна загроза – один із самих впливових факторів подій війни, тому що ставить під сумнів подальше існування людини;
- не вирішеність фізіологічних потреб, які є необхідними для виживання і включають потреби в їжі, воді, відпочинку та ін.
- неможливість вирішення потреби в безпеці, що включають потреби в захисті від фізичних і психологічних загроз з боку

зовнішнього середовища і впевненість в тому, що фізіологічні потреби будуть задовольнятися в майбутньому;

- невпевненість у близькому майбутньому та неможливість побудови довгострокових планів на життя, викликає у деяких внутрішньо переміщених осіб підвищений рівень тривожності, який пов'язаний як із зовнішніми, так і внутрішніми факторами, і свідчить про недостатнє емоційне пристосування до тих чи інших соціальних ситуацій.

Основними внутрішніми (психологічними особливостями особистості) детермінантами, які провокують формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб визначено:

- виключно соціально обумовлені властивості особистості (спрямованість, моральні властивості, відносини);
- індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури);
- індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форми буття);
- біологічно обумовлені властивості особистості (темперамент, інстинкт, органічні патологічні зміни).

4. Соціально-психологічна адаптація ВПО

передбачає крім пошуку шляхів досягнення порозуміння з новим соціальним оточенням, ще й прийняття його соціальних норм, моделей взаємодії та статусну та комунікативну відповідність. Соціальні норми на всій території України дуже схожі, але мають деякі відмінності, які все ж таки залежать від конкретного регіону країни.

Щодо приймаючої громади та її ролі у процесі соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, О. Зінченко виокремлює наступні напрями її діяльності. В першому випадку соціальна спільнота схильна сприймати переселенця як загрозу по відношенню до себе у соціально-професійній та соціально-економічній сферах, що викликає провокативну поведінку по відношенню до них та відторгнення з громади. Така поведінка спільноти гальмує адаптацію переселенців, а в деяких випадках робить її неможливою. Наступна модель ставлення спільноти до переселенців проявляється у байдужості та безініціативності по відношенню до них, на проблеми вимушених переселенців просто не

звертається увага. Третя модель ставлення з боку приймаючої громади демонструє прагнення надати допомогу переселенцям у можливості відчувати себе повноцінним членом спільноти. Члени приймаючої громади прагнуть підтримати переселенців у вирішенні труднощів, які їх спіткали.

Критерієм позитивного ставлення приймаючого населення до внутрішньо переміщеної особи є їх задоволеність своєю роботою та кар'єрним становищем. Важливим є момент врегульованої їх сфери діяльності інтересам та бажанням, характеристикам мікроклімату в робочому колективі, задоволеність фінансовим становищем, можливість подальшого розвитку та кар'єрного підвищення. Відсутність названих критеріїв у характеристиках роботи приймаючого населення буде провокувати їх негативне ставлення до переселенців. Причини полягають у тому, що процес вимушеного переселення жителів східних регіонів України та АР Крим сприймається як масове явище, а переселенці – як конкуренти щодо отримання якісних робочих місць. Негативну роль в утворенні подібного стереотипу відіграє політика України, активним поширенням інформації про значні пільги, які мають внутрішньо переміщені особи, на відміну від постійно проживаючого населення. Постійне транслювання подібної інформації впливає на сприйняття приймаючим населенням переселенців.

У рамках ресурсного підходу адаптація розглядається як пристосування до втрати значної частини ресурсів, які мали ВПО до переміщення, а також отримання доступу до ресурсів у новому місці перебування. Вимушене переміщення призводить до втрати або зменшення значної кількості раніше доступних ресурсів: помешкання, інших матеріальних благ, місця роботи, родинних зв'язків, спілкування з друзями, приятелями. Зменшення та втрати ресурсів не обов'язково відбуваються після переїзду, а можуть мати місце ще до нього. Матеріальні блага на попередньому місці можуть втратити свою цінність з огляду на ситуацію воєнного протистояння. Критерієм адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища є відновлення втрачених в результаті переїзду ресурсів. Таким чином, «адаптація ВПО – це процес, під час якого індивіди прагнуть задовольнити свої потреби, переслідують власні цілі та відповідають вимогам нового суспільства після переміщення».

Важливою умовою прискорення адаптації особи є соціальна підтримка з боку оточення, яка значною мірою впливає на налагодження психологічного добробуту переселенця. Найбільшу вагу має підтримка ближнього оточення (сім'ї, друзів, колег та інших осіб), яке розділяє тяжкість ситуації, в якій вони опинились, підбадьорює, та допомагає пережити життєву кризу. Позитивний вплив включеності в міжособистісні відносини проявляється в тому, що доступність до широкого кола соціальних контактів, багатоманіття та позитивне забарвлення соціальних контактів покращує психологічне самопочуття та посилює включення власних захисних механізмів особи для подолання важкої ситуації.

Висновок.

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб визначається наявністю у людини:

- підвищеної агресивності;
- спрямованості агресії на владні структури;
- негативного відношення до всього, що відбувається у житті ВПО;
- наявністю набутої безпорадності.

Внутрішньо переміщеним особам, у яких спостерігається синдром жертви, властиві психологічні якості: низький рівень задоволеності життям, підвищена агресивність, негативне відношення до оточення, набута безпорадність, відсутність сприятливих умов для ефективної адаптації та соціалізації на новому місці проживання.

Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб починає проявлятися після 6 місяців за умов не вирішення основних потреб людини (в безпеці, місці проживання, базових фізіологічних потреб, матеріального забезпечення, оплачуваної роботи тощо) та проявляється на фоні підвищеного рівня тривожності.

Лекція №7
ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ
З ВІКТИМНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

План

1. Принципи психологічної діагностики віктимної поведінки.
2. Стадії діагностики віктимної поведінки.
3. Методи психологічної діагностики віктимної поведінки.
4. Особливості спостереження, тестування, опитування у процесі діагностики віктимної поведінки.

Психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація). Водночас психодіагностика є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання.

1. Принципи психологічної діагностики віктимної поведінки.

Етичні норми психодіагностики – комплекс норм і принципів щодо захисту інтересів і прав обстежуваних осіб. Вони включають найбільш загальні правила обстеження, що попереджають невинуватене чи некомпетентне використання методик психологічної діагностики, є кодексом професійної етики психолога, що займається психодіагностичними дослідженнями.

Морально-етичні принципи діяльності психолога-психодіагноста у своїх загальних положеннях відображають загальнолюдські норми, що регламентують поведінку відповідно до вимог професійних обов'язків, моральних норм стосовно суспільства, професійної чесності, принципів гуманізму тощо.

До найважливіших етичних принципів, яких повинен дотримуватися психолог, належать:

1. Професійна компетентність. Правильна діагностика, що спирається на наукову інтерпретацію даних обстеження, результати комплексного вивчення людини в рамках особистісного підходу, глибокий аналіз змісту одержуваних у діагностичному обстеженні зведень можуть бути забезпечені тільки висококваліфікованими фахівцями в області психодіагностики, психометрії, теорії психологічних вимірів, варіаційної статистики.

На попередження некомпетентного використання тестів спрямована і вимога обмеження поширення тестових матеріалів. Широке і безконтрольне поширення тестового матеріалу (інструментарію) серед неспеціалістів неминуче призводить до дискредитації психологічних методів, може нанести значну шкоду особистості. Широке поширення тестового матеріалу вкрай небажано і в тім аспекті, що ряд методик (зокрема особистісні опитувальники) частково чи цілком втрачають свою діагностичну цінність, якщо їхній зміст і вимірювані показники відомі обстежуваним. Зрештою, неминуче в умовах загальнодоступності методик самотестування може травмувати психіку особистості.

2. Конфіденційність дослідження – нерозголошення результатів обстеження. Обстеження, обсяг і характер інформації, що може бути повідомлена іншим зацікавленим особам і установам, повинно бути свідомим і добровільно санкціоновано самим обстежуваним. Загальна установка будь-якого психодіагностичного обстеження виявляється у роз'ясненні обстежуваному того, що було метою дослідження, в першу чергу, надання йому допомоги у виборі правильної позиції і лінії поведінки, розв'язання складних чи конфліктних ситуацій, виявлення напрямку самовдосконалення тощо.

3. Об'єктивність дослідження – дослідження повинно бути цілком неупередженим. На психодіагноста не повинні справляти вплив загальне враження про особистість обстежуваного: симпатія чи антипатія, власний психічний стан чи настрої, за ангажованість на отримання певного результату і т. ін.

4. Принцип психопрофілактичного викладення матеріалу – при повідомленні результатів самому обстежуваному необхідно дотримуватися певних запобіжних заходів, спрямованих проти їх неправильного використання, неправильної інтерпретації чи можливої появи невротично-депресивних реакцій. Таким чином, психодіагностичні результати не повинні травмувати психіку і самооцінку обстежуваного.

Якщо обстежуваний наполягає на тому, щоб «переробити» тестові завдання, то психолог повинен мати варіант еквівалентної методики, щоб переконати останнього в правильності використання запропонованої методики.

5. Принцип обмеженого поширення спеціальних методик – сертифіковані товариством психологів психодіагностичні методики повинні поширюватися тільки серед атестованих спеціалістів. Цей принцип має на меті попередження неправильного використання оригінальних методик. Доступ до таких методик повинен бути обмеженим, вони мають бути доступні тільки для спеціалістів, які будуть проводити такі дослідження, і відповідати за достовірність результатів.

Звичайно, що різні ситуації обстеження і застосування окремих видів психодіагностичних засобів поєднані зі специфічними професійно-етичними нормативами, правилами і прийомами. Тому, в зазначені вимоги в першу чергу пред'являються до професійного, психолого-педагогічного, клінічного консультування, експертизи, дослідження з метою добору та розстановки персоналу тощо.

2. Стадії діагностики віктимної поведінки.

Виокремлюють такі **стадії діагностики віктимної поведінки**:

- *попередня стадія* (виявлення зовнішніх особливостей віктимної поведінки, попереднє формулювання гіпотези щодо можливих причин віктимної поведінки);
- *стадія уточнення* (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників віктимної поведінки);
- *заклучна стадія* (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я з метою уточнення причин віктимної поведінки й прогнозування тенденцій особистісного розвитку).

3. Методи психологічної діагностики віктимної поведінки.

Психологічна діагностика передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і є спрямована на вирішення практичних завдань – гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистому зростанню.

Для діагностики особливостей віктимної поведінки використовується низка методів, серед яких слід відзначити насамперед *спостереження*. Як відомо, спостереження в психології

полягає у фіксації проявів психічних явищ у поведінці на основі їхнього безпосереднього сприйняття. Предметом спостереження є вербальні та невербальні акти поведінки у певних ситуаціях. Це насамперед мовна діяльність (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), експресивні реакції (виразні рухи обличчя, тіла), положення тіла у просторі (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), фізичні контакти (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи виокремлені та зареєстровані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистісного розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Насамперед, визначено методику дослідження, за якою можна виявити осіб, схильних до віктимної поведінки, а саме, **опитувальник О. Андронникової**, спрямований на виявлення широкого спектра проявів схильності до віктимної поведінки. Йдеться, зокрема, про схильність до: агресивної віктимної поведінки, схильність до самопошкоджувальної та саморуйнівної поведінки, схильність до гіперсоціальної поведінки, схильність до залежної і безпорадної поведінки, схильність до некритичної поведінки, реалізовану віктимність. Це важливі показники, тому що, як відомо, розглядають саме такі різновиди жертв.

Методика дослідження психологічних особливостей емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки.

У межах вивчання проблеми схильності до віктимної поведінки використовується

1) синергетичний підхід, який базується на дефіциті досвіду позитивної, активної, просоціальної поведінки, пов'язаної з відстоюванням свого Я, а також на вроджених особливостях особистості (висока чутливість, високий рівень нейротизму, низький рівень емоційної стійкості тощо);

2) підхід В. Папуші, де робиться акцент на індивідуально-психологічних властивостях, які зумовлюють особливості віктимної поведінки і без з'ясування котрих не можуть бути розкриті повністю конкретні обставини, причини та умови віктимізації;

3) комплексно-синергетичний підхід, який ґрунтується на врахуванні *дефіциту теплового спілкування з матір'ю* в перші роки

життя; *періодизації життєвого циклу людини за Е. Еріксоном* (циклічний вибір позитивного або негативного варіанту розвитку певних особистісних рис, який визначає у подальшому життєву позицію людини); положення *особистісного підходу*, в межах якого досліджуються наявні в конкретної людини властивості суб'єктивного характеру (соціальні, біофізичні та психологічні) як фактори схильності до віктимної поведінки; *когнітивний підхід*, у межах якого йдеться про уявлення особистості про себе, позитивне чи негативне сприйняття світу, усвідомлення власної віктимної поведінки тощо.

Водночас, за результатами теоретичного аналізу літератури встановлено, що системного не проводилося. Разом з тим, існує

Вимір емоційного інтелекту з урахуванням завдань дослідження доцільно здійснити за **опитувальником Н. Холла**, що дозволяє, зокрема, встановити такі важливі його показники, як емоційна обізнаність, емоційна гнучкість, самомотивація, емпатія, здатність до розпізнавання емоцій інших людей тощо. Це є дуже цікавим, оскільки при будь-якому рівні емоційного інтелекту можна чітко бачити рівень кожної складової. Тобто не тільки сказати про високий, середній або низький рівні EI, але й описати його особливості в осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки – що власне і є предметом дослідження. Для поглибленого аналізу особливостей емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, уявляється доцільним вивчити чинники, що зумовлюють схильність до віктимної поведінки та їх взаємозв'язок з емоційним інтелектом досліджуваних.

До індивідуально-психологічних чинників віктимної поведінки віднесено: тип темпераменту (тобто деякі його особливості); тип гендерної ідентичності (стиль виховання); тривожність та ригідність (якості, що притаманні віктимній особистості або, навпаки, можуть провокувати віктимну поведінку); потреба у нових враженнях (наскільки людина готова до ризику); самооцінка та самоставлення (наскільки юнак поважає і розуміє себе); ступінь управління власним життям (наскільки все, що траплялось, трапляється або буде відбуватися, людина оцінює з точки зору «я господар свого життя» або «життя керує мною»).

До соціально-психологічних чинників віктимності віднесено: міжособистісна залежність (те, наскільки людина залежить від інших,

у широкому розумінні цього слова); сугестивність (наскільки юнак піддається навіюванню з боку інших); відчуття самотності (відчуває людина себе покинутою, або їй комфортно існувати у соціумі); почуття емоційного благополуччя і захищеності що пов'язані з кліматом у сім'ї. Зрозуміло, що всі ці показники тісно пов'язані між собою і разом складають багатомірну і багаторівневу модель віктимної особистості.

Для дослідження індивідуально-психологічних чинників доцільним уявляється використання опитувальника самоствавлення В. Століна і С. Пантілеєва, тест смисложиттєвих орієнтації (СЖО) Д. Леонтьєва та особистісний опитувальник Г. Айзенка ЕРІ. Опитувальник В. Століна та С. Пантілеєва досліджує глобальне самоствавлення особистості (самоповагу, аутосимпатію, очікуване відношення від інших, самоінтерес, самовпевненість, самоприйняття, самокерування) – що якраз і може свідчити про розвиненість Я-образу.

Тест Д. Леонтьєва (СЖО) дозволяє оцінити «джерело» сенсу життя, який може бути знайдений людиною або в майбутньому (мета), або в сьогоденні (процес), або минулому (результат), або в усіх трьох складових життя, а також інтернальність-екстернальність. Тобто, виходячи з синергетичного підходу, ця методика спроможна продемонструвати поведінку особистості у соціумі і її життєвий досвід (позитивний чи негативний). Методика демонструє те, як людина оцінює своє сьогодення і якими бачить перспективи в майбутньому, наскільки гармонійним життям живе, так би мовити «доживає» життя або робить ставки на майбутнє, впевнений в тому, що сам контролює своє життя чи оточуюче середовище, тобто є його хазяїном. Високий рівень самоповаги, висока самооцінка, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність тощо, дуже важливі маркери задля успішного існування юнаків. Все це забезпечує можливість самостійно визначати цілі власної життєдіяльності та активно їх здійснювати, регулювати свій настрій, розуміти та керувати власними емоціями і розуміти емоції інших людей – все те, що ми розуміємо як складові емоційного інтелекту, та те, що зазвичай відсутнє у віктимної особистості.

Опитувальник Г. Айзенка ЕРІ (*Eysenck Personality Inventory*) визначає, який вид темпераменту належить особистості з урахуванням інтроверсії і екстраверсії, а також емоційної стійкості або

емоційної нестійкості. Темперамент значно впливає на характер і поведінку людини, а також на його відносини з іншими людьми. Він є однією з причин поведінкових розходжень у людей одного типу особистості.

Темперамент є одним із індивідуально-психологічних чинників схильності до віктимної поведінки, точніше, не сам по собі, тому що, звісно, той чи інший вид темпераменту є у кожної людини, але не кожен з людей є віктимною особистістю. Отже, певні риси, які притаманні певному виду темпераменту, можуть робити людину схильною до віктимної поведінки.

Припускають, що людина, яка має *меланхолійний темперамент*, скоріше стане жертвою оточення та обставин, ніж сангвінік, який емоційно стійкий, відрізняється легкою пристосованістю до мінливих умов життя, підвищеною контактністю з оточуючими, товариськістю. Певні властивості темпераменту, зокрема емоційна сприйнятливість, є і чинником розвитку емоційного інтелекту.

«Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка оцінює різні психічні стани особистості: тривожність, фрустрацію, агресивність, ригідність.

Для діагностики типу виховання, який формує певні індивідуально-психологічні якості та накладає відбиток на все подальше життя особистості, доцільним уявляється застосувати **методику «Маскулінність-фемінінність»** (С. Бем) діагностує психологічну стать і визначає ступінь андрогінності, маскулінності і фемінінності особистості.

Багато вчених (К. Юнг, Х. Вайсбах, У. Дакс, Є. Ільїн, І. Андреева) вказують на те, що в процесі виховання дуже часто придушуються відчуття, наприклад, хлопчикам забороняють плакати, боятися, дівчаткам – проявляти гнів або агресію. Такий стиль виховання – пряма дорога до неврозів, пригнічення індивідуальності, невміння розуміти власні почуття, поганої соціалізації, неспроможності вибудовувати адекватні відносини з оточуючими. Тому саме *андрогінність* вважається передумовою емоційного інтелекту, розвитку самоконтролю та витримки, кращої адаптації в соціумі.

Спираючись на комплексно-синергетичний підхід (дефіцит теплого спілкування з матір'ю в перші роки життя, циклічний вибір

позитивного або негативного варіанту розвитку певних особистісних рис по Е. Еріксону, властивості особистості суб'єктивного характеру, уявлення особистості про себе, позитивне чи негативне сприйняття світу), для діагностики застосовують також «Шкала пошуку відчуттів» (М. Цукерман), тест на міжособистісну залежність Р. Гіршфільда (адаптація О. Макушиної), шкалу сугестивності (О. Єлісєєв), методику суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон), опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» Д. Олсон.

Шкала пошуку відчуттів М. Цукермана використовується для дослідження рівня потреб у різного роду відчуттях. Виходячи з результатів, можна судити, наскільки особа готова і прагне до нових вражень, шкала демонструє високий, середній і низький рівні потреби у відчуттях. Авжеж, пошук відчуттів має велике значення для людини, оскільки стимулює емоції і уяву, розвиває творчий потенціал, що зрештою веде до його особистісного зростання. Але якщо це дуже високий показник, це може свідчити про наявність потягу, можливо, безконтрольного, до нових, «що лоскочуть нерви», вражень, що може провокувати досліджуваного на участь у ризикованих авантюрах і заходах.

Щоб дослідити, наскільки юнак психологічно залежить від інших, використовують **методику Р. Гіршфільда**. Вона широко використовується для діагностики залежності від іншої людини в широкому розумінні цього слова (любовна залежність, залежність в дитячо-батьківських відносинах). Опитувальник складається з трьох шкал: емоційна опора на інших; невпевненість у собі; прагнення до автономії. Як стверджує А. Адлер, залежність від інших формується ще в ранньому дитинстві, наприклад, через гіперопіку, що в подальшому приводить до розвитку недовірливості, інфантильності та комплексу неповноцінності. Потім комплекс неповноцінності веде до того, що людина не поважає сама себе, відчуває залежність, шукає лідера, що в результаті може робити її жертвою обставин чи конкретних людей. Така залежність юнака від інших може мати прояв у відході до субкультур, коли він незрозумілий, не почутий у близькому оточенні (сім'я) – шукає розуміння на стороні. Найбільш вагомою причиною виникнення молодіжних субкультур і залучення молоді до них, називають кризу інституту сім'ї та сімейного виховання.

Шкала сугестивності (О. Єлисеєв) в чомусь співзвучна з методикою міжособистісної залежності, вона демонструє ступінь того, наскільки юнак піддається навіюванню, як сильно навколишня дійсність і окремі особи можуть впливати на його емоції і уяву. Методика складається всього з п'яти завдань, але всі вони, з каверзою. Досліджуваному дається завдання і відразу приблизна відповідь. Необхідно обрати один із запропонованих або вигадати свій. Це і є ключ до розгадки рівня сугестивності юнака. Високий рівень сугестивності може свідчити про те, що особа легко піддається впливу, податлива по відношенню до спонукань, спровокованих іншими людьми. До числа властивостей особистості, що сприяють підвищенню сугестивності, відносяться: невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття власної неповноцінності, тривожність, екстравертованість, підвищена емоційність – якості, притаманні віктимної особистості.

Людина з високим рівнем сугестивності може легко втягуватися у ті ж субкультури, причому не завжди із позитивним характером, ставати жертвою інформації отриманої зі ЗМІ, сумнівних зв'язків.

Методика суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон) призначена для визначення того, наскільки людина відчуває себе самотньою. Тут ми розглядаємо самотність як соціально-психологічний чинник, тому що, не зважаючи на те, що все в людині індивідуально і феномен самотності полягає у тому, що почуття самотності сприймається як гостро суб'єктивне, суто індивідуальне і часто унікальне переживання, тобто є індивідуально-психологічним фактором, все ж таки воно може йти зсередини, а отже, бути і соціально-психологічним чинником.

Часто самотність пов'язана з іншими людьми, вірніше, їх відсутністю в найближчому оточенні і такі твердження у методиці як «мені немає з ким поговорити» або «мої соціальні відносини і зв'язки поверхневі» саме підкреслюють стан людини, те, що її не задовольняє оточення, а точніше – відсутність у ньому близьких за духом людей. Нерідко самотність з'являється у формі потреби бути включеним в якусь групу або бажаність цього чи потреби просто бути в контакті з ким-небудь. Від того, наскільки розвинута у юнака самоповага та вміння адаптуватися, залежатиме і якість цих контактів, цієї групи. Як стверджують учені (З. Фройд, Дж. Боулби, Г. Салливан, К. Хорні, Дж.

Рейнуотер та ін.), відчуття самотності, як, власне, і проблема відгородження себе від сім'ї та пошук лідера на стороні, бере свої витoki в ранньому дитинстві. Криза інституту сім'ї, брак любові, ігнорування потреб дитини – все це поступово закладає невпевненість у собі, страх оточуючих, невміння вибудовувати конструктивні відносини. І як кінцевий результат – патологічне почуття самотності як внутрішньої, так і зовнішньої.

Саме тому, щоб зрозуміти відносини всередині сім'ї, внутрісімейний клімат, який, в свою чергу, пов'язаний із почуттям емоційного благополуччя та захищеності, що може врятувати особистість від почуття самотності – застосовують **опитувальник «Шкала сімейної адаптації та згуртованості» Д.Олсона**, методику, яка оцінює ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї. Опитувальник сконструйований таким чином, що дозволяє проаналізувати, як члени сім'ї сприймають свою родину і якою вони хотіли б її бачити. Чим більша розбіжність між ідеалом і реальним сприйняттям, тим більша незадоволеність існуючою сімейною системою. Підрахунок результатів цієї методики дає відповіді на багато запитань. Сім'я, а точніше стиль сімейного виховання є одним з чинників схильності до віктимної поведінки, і саме стратегія сімейного виховання може призвести до розвитку внутрішньоособистісних конфліктів, з яким особистість не в змозі упоратися. В свою чергу, такі конфлікти пов'язані з переживанням низки негативних відчуттів – тривоги, відчуття провини, самотності.

Для уточнення результатів використовують анкету («паспортичку»), що містить запитання, спрямовані на прояснення особистих даних (вік, стать, склад сім'ї, наявність сиблінгів, освіта батьків та ін.), які в комплексі з іншими методами можуть прояснити деякі особливості типу особистості. Результати дослідження дозволяють визначити умови та розробити авторську програму і рекомендації щодо розвитку емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки.

4. Особливості спостереження, тестування, опитування у процесі діагностики віктимної поведінки.

Методи наукових досліджень – це ті прийоми і способи, за допомогою яких вчені одержують достовірні відомості,

використовувані далі для побудови наукових теорій і вироблення практичних рекомендацій.

Завдяки застосуванню методів природних і точних наук, психологія, починаючи з другої половини минулого сторіччя, виділилася в самостійну науку і стала активно розвиватися. До цього моменту психологічні знання одержували здебільшого шляхом самоспостереження (інтроспекції), міркувань та умовиводів, спостереження за поведінкою інших людей. Проте суб'єктивізм цих методів, їхня недостатня надійність і складність стали причиною того, що психологія довгий час залишалася філософською, неекспериментальною наукою, здатною припускати, але не доводити причинно-наслідкові зв'язки, що існують між психічними й іншими явищами. Водночас надмірно виражене теоретизування спричиняло фактичну відірваність від практики.

Намір зробити психологію більш-менш точною, практично корисною наукою, що не тільки описує, але й пояснює явища, був пов'язаний з впровадженням лабораторного експерименту і вимірювання. З кінця 80-х рр. XIX ст. у психології стали створюватися і застосовуватися спеціальні технічні прилади й пристрої для проведення лабораторних експериментальних наукових досліджень. Першопрохідцем у цьому став вчений В. Вундт, який у Лейпцігу організував роботу першої психологічної лабораторії. Технічні пристрої дозволяли досліднику проводити контрольований і керований науковий експеримент.

Разом з математизацією і технізацією досліджень у психології й дотепер не втратили свого значення традиційні методи збору наукової інформації, у тому числі такі, як *спостереження, самоспостереження й опитування*.

Існує декілька варіантів **спостереження**. *Зовнішнє спостереження* – це спосіб збору даних про психологію і поведінку людини шляхом прямого спостереження за нею. *Внутрішнє спостереження*, або самоспостереження, застосовується тоді, коли психолог-дослідник ставить перед собою завдання вивчити явище, що його цікавить, у тому вигляді, в якому воно безпосередньо відтворюється в його свідомості.

Вільне спостереження не має заздалегідь установлених рамок, програми, процедури проведення. Воно може змінювати предмет або

об'єкт спостереження, його характер у ході самого спостереження залежно від бажання спостерігача. Стандартизоване спостереження, навпаки, заздалегідь визначене і чітко обмежене в плані того, що спостерігається. Воно ведеться за певною, наперед продуманою, програмою і точно слідує їй, незалежно від того, що відбувається в процесі спостереження з об'єктом або самим спостерігачем.

Під час спостереження потрібно фіксувати такі *особливості поведінки і зовнішнього вигляду* досліджуваного:

- загальний зовнішній вигляд (загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, постава, міміка і жестикуляція, тримається скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);

- особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словниковий запас, наявність жаргону, брутальних висловів, специфіка висловлювання думок – ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);

- соціальна поведінка (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності, товариськості, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);

- настроїв (ейфорія, безтурботність, рівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо);

- ставлення до обстеження (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості).

Спостереження здійснюється за певною схемою, в якій традиційно виокремлюють такі етапи:

1. Визначення мети спостереження (для чого, навіщо воно здійснюється?).

2. Вибір об'єкта дослідження (який індивід, чи якого виду група підлягають вивченню?).

3. Уточнення предмета дослідження (які саме вияви поведінки розкривають зміст досліджуваних психічних феноменів?).

4. Планування ситуацій спостереження (у яких випадках, чи за яких умов предмет дослідження виявляє себе найчіткіше?).

5. Підбір способу спостереження, що найменше впливає на об'єкт і забезпечує збирання необхідної інформації (як спостерігати?).

6. Встановлення тривалості загального часу: досліджень і числа спостережень (скільки спостерігати?).

7. Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу (як вести записи?).

8. Прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їхнього запобігання.

9. Здійснення попереднього, пілотного спостереження, необхідного для уточнення дій попередніх етапів і виявлення організаційних недоробок.

10. Уточнення програми спостереження.

11. Здійснення спостереження.

12. Обробка й інтерпретація отриманої інформації.

Прийнято доцільним здійснення спостереження декількома спостерігачами впродовж доволі тривалого часу в різноманітних умовах життєдіяльності досліджуваних. Однією із відомих методик спостереження є **карта спостережень Д. Стотта**.

Опитування – це метод, при використанні якого людина відповідає на ряд запитань. Є декілька варіантів опитування, і кожний з них має свої достоїнства і недоліки. Розглянемо їх.

Усне опитування застосовується в тих випадках, коли бажано вести спостереження за поведінкою і реакціями людини, яка відповідає на запитання. Цей вид опитування дозволяє глибше, ніж письмовий, проникнути в психологію людини, проте потребує спеціальної підготовки, навчання і, як правило, великих витрат часу на проведення дослідження. Відповіді, одержувані при усному опитуванні, істотно залежать від особистості тієї людини, яка веде опитування, від індивідуальних особливостей того, хто відповідає на питання, і від поведінки обох осіб у ситуації опитування.

Письмове опитування дозволяє охопити більшу кількість людей. Найбільш поширена його форма – анкета. Але її недоліком є те, що,

застосовуючи анкету, не можна заздалегідь врахувати реакції відповідаючого на зміст її питань і, виходячи з цього, змінити їх.

Вільне опитування – різновид усного або письмового опитування, при якому перелік питань і можливих відповідей на них заздалегідь не обмежений визначеними рамками. Опитування даного типу дозволяє досить гнучко змінювати тактику дослідження, зміст питань, одержувати на них нестандартні відповіді.

Важливим методом дослідження віктимної поведінки особистості є такий різновид опитування, як **вільне інтерв'ю або бесіда**, який має на меті визначити ставлення респондента до певних проблем, його ціннісні орієнтації, з'ясувати факти з його біографії, плани на майбутнє тощо під час усного безпосереднього спілкування.

Передбачає реєстрацію й аналіз відповідей на запитання, а також вивчення особливостей невербальної поведінки досліджуваних. Як правило, у бесіді виявляються можливі чинники, що спричинили девіантну поведінку особистості насамперед у її мікросоціальному оточенні (характер стосунків із батьками, з однолітками, з іншими людьми, ставлення до людей, до навчання, праці, успішність у навчанні, праці, самопочуття досліджуваного, його ставлення до себе, задоволеність життям).

Вимоги до бесіди як методу психології:

1. Невимушеність. Не можна перетворювати бесіду на допит. Найбільший результат приносить бесіда, коли встановлено вільний особистісний контакт дослідника з досліджуваною людиною, довірливі стосунки.

2. Ретельне продумування бесіди (у формі конкретного плану, завдань, проблем, що підлягають з'ясуванню).

3. Припускання постановки запитань досліджуваними. Така двостороння бесіда дає більше інформації з проблеми, що вивчається, ніж тільки відповіді досліджуваних на поставлені запитання.

4. Застосовування таких формулювань запитань: «Деякі люди думають, що..., а що думаєте Ви?» (даємо зрозуміти, що є й інші особи, подібні до цієї). «Якщо хтось порушуватиме порядок у громадських місцях, Ви самі закличете його до порядку або викличете представників закону?» (припускаємо можливість двох альтернативних рішень). «Чи зможете Ви це зробити?» (замість

категоричного «Зробіть це!», щоби воно виглядало прийнятними для людини). «Через що Ви посварилися з ...?» (замість «Чи сварилися Ви з...?», щоби не ставити людину в ситуацію, коли через феномен «соціальної бажаності» чи страх вона заперечуватиме неправильну поведінку). «Що Вам подобається..., а що ні?» (даємо можливість знайти позитив, а не тільки негатив).

5. Фіксування поведінки досліджуваного (особливості мови, жестів, міміки, емоційне ставлення до конкретних явищ. 6. Уточнення фактів під час безпосередньої бесіди, невдаючися до її протоколювання. Запис найчастіше позбавляє бесіду невимушеності, насторожує людину, робить її відповіді штучними, надуманими, тому вони, зазвичай, фіксуються після проведення бесіди.

Тести є спеціалізованими методами психодіагностичного обстеження, застосовуючи які, можна одержати точну кількісну або якісну характеристику досліджуваного явища. Від інших методів дослідження тести відрізняються тим, що передбачають чітку процедуру збору й опрацювання первинних даних, а також своєрідність їх подальшої інтепретації. За допомогою тестів можна вивчати і порівнювати між собою психологію різних людей, давати диференційовані і порівняльні оцінки.

Варіанти тесту: тест-анкета і тест-завдання. *Тест-анкета* будується на системі заздалегідь продуманих, старанно відібраних і перевірених, з погляду їхньої валідності і надійності, питань, з відповідей на які судять про психологічні особливості випробуваних.

Тест-завдання передбачає оцінку психології і поведінки людини на базі того, що вона робить. У тестах цього типу випробуваному пропонується серія спеціальних завдань, за підсумками виконання яких судять про наявність або відсутність і ступінь розвитку в нього досліджуваної якості.

Тест-анкета і тест-завдання застосовуються до людей різного віку, які належать до різних культур, мають різний рівень освіти, різноманітні професії і неоднаковий життєвий досвід. Це їхній позитивний бік. А негативний полягає в тому, що при використанні тестів випробуваний може свідомо вплинути на одержувані результати, особливо, якщо він заздалегідь знає, як побудовано тест і яким чином за результатами будуть оцінювати його психологію і

поведінку. Крім того, тест-анкета і тест-завдання не застосовуються в тих випадках, коли вивченню підлягають психологічні властивості і характеристики, в існуванні яких випробуваний не може бути цілком упевнений, не усвідомлює або свідомо не хоче визнавати їх наявність у себе (наприклад, багато негативних особистих рис і мотивів поведінки).

У таких випадках звичайно застосовуються тести третього типу - *проективні*. В основі таких тестів лежить механізм проекції, відповідно до якого неусвідомлювані власні риси, особливо вади, людина схильна приписувати іншим. Проективні тести призначені для вивчення психологічних і поведінкових особливостей людей, що викликають негативне ставлення. Застосовуючи тести подібного роду, про психологію випробуваного судять на підставі того, як він сприймає й оцінює ситуації, психологію і поведінку людей, які особисті риси, мотиви позитивного або негативного характеру він їм приписує.

Проективні методики передбачають створення для досліджуваного доволі невизначеної ситуації, коли в її тлумаченні головним виявляється не об'єктивний, а суб'єктивний зміст – це те ставлення, яке ця ситуація викликає в досліджуваного. Так, зокрема, можна використовувати набір малюнків, за якими досліджуваний має сформулювати певну розповідь. Під час її аналізу зважається і на логічність у викладенні подій, і на те, який особистісний смисл вкладає досліджуваний у пояснення сюжету.

Широко також використовуються *проективні методики*, в яких слід намалювати певні зображення, вони називаються «Неіснуюча тварина», «Дім, дерево, будинок», «Намалюй людину», «Малюнок сім'ї» тощо, що дозволяють судити не тільки про ставлення людини до себе загалом, але й про окремі прояви її особистості. Особливості емоційного реагування під час взаємодії з іншими людьми в ситуації перешкод на шляху досягнення мети, задоволення потреб можна дослідити за методикою вивчення фрустрації, розробленої С. Розенцвейгом. На основі цієї методики, що має дитячий і дорослий варіанти, можна виявити такі типи реакцій досліджуваного: з фіксацією «на перешкоді» і з фіксацією «на самозахисті», а також спрямованість реакції – інтропунітивну (коли реакція спрямована на

самого себе, через що суб'єкт або бере на себе відповідальність за виправлення цієї ситуації, або звинувачує себе), екстрапунітивну (коли реакція спрямована на живе чи неживе оточення, а вирішення ситуації перекладається на іншу особу чи зовнішні обставини взагалі), імпунітивну (коли ситуація фрустрації розглядається досліджуванним як малозначуща, як дещо таке, що може бути виправлено само собою, варто лише зачекати).

Перевагою проєктивних методик є можливість дослідити неусвідомлювану сферу особистості. Водночас тлумачення результатів є доволі суб'єктивним, крім того, існує ймовірність, що дослідник може зосередитися насамперед на даних, що мають особливу значущість не для досліджуваного, а для нього особисто (через існування власних неусвідомлюваних проблем).

За допомогою соціометричної методики можна визначити статус особистості в малих групах.

Тести проєктивного типу виставляють підвищені вимоги до рівня освіченості й інтелектуальної зрілості випробуваних, і це є основним обмеженням їх застосування. Крім того, такі тести вимагають великої спеціальної підготовки і високої фахової кваліфікації психолога.

Специфіка **експерименту** як методу психологічного дослідження полягає в тому, що в його ході цілеспрямовано і продумано створюється штучна ситуація, в якій досліджувана властивість виділяється, виявляється й оцінюється найкраще. Основним достоїнством експерименту є те, що він дозволяє надійніше, ніж всі інші методи, робити висновки про причинно-наслідкові зв'язки досліджуваного явища з іншими феноменами, науково пояснювати походження явища і його розвиток.

Природний експеримент організується і проводиться в звичайних життєвих умовах, де експериментатор практично не втручається в хід подій, що відбуваються, фіксуючи їх у тому вигляді, в якому вони розгортаються самі по собі. Лабораторний експеримент припускає створення деякої штучної ситуації, в якій досліджувану властивість можна найкраще вивчити.

Лекція №8
ПРОФІЛАКТИКА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

План

1. Зміст, принципи та функції профілактики віктимної поведінки особистості.
2. Основні форми, напрями та види профілактики віктимної поведінки особистості.
3. Приклад психологічної програми профілактики віктимної поведінки особистості.

1. Зміст, принципи та функції профілактики віктимної поведінки особистості.

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до віктимної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам віктимної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя тощо; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо.

Виокремлюють первинну і вторинну профілактику віктимної поведінки особистості. **Первинна профілактика** – це комплекс засобів та заходів, які спрямовані на попередження віктимних форм поведінки саме тоді, коли вони ще не виникли.

Вторинна профілактика – це спеціально організована робота фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників) щодо зменшення проявів та наслідків віктимної поведінки, власне профілактично-корекційна робота.

Вторинна профілактика віктимної поведінки особистості спрямована на:

- розхитування і руйнування віктимних уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;

- розвиток соціальної активності, інтересу до себе й оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- розвиток інтересу і здатності до творчості;
- оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

Профілактично-корекційна робота психолога з особистостями, схильними до віктимної поведінки, спрямована на реалізацію таких функцій:

- виховну (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки);
- компенсаторну (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні);
- стимулюючу (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості);
- коригувальну (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки);
- регулятивну (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції та самоконтролю).

Принципи міжособистісної взаємодії у процесі профілактики віктимної поведінки.

При проведенні **профілактики проявів віктимності** слід дотримуватись наступних **принципів міжособистісної взаємодії**.

Принцип співробітництва. Оскільки поведінкова корекція передбачає контроль спеціаліста за поведінкою клієнта, то вона може сприйматись як досить авторитарний метод впливу. При цьому особистість з поведінковими проблемами схильна перекладати відповідальності за власну поведінку на інших, зокрема на психолога. У відповідності до принципу співробітництва підліток не лише виявляє усвідомлюване бажання та прагнення змінити власну

поведінку, але й активно бере участь у підборі засобів та методів щодо подальшої роботи.

Принцип об'єктивності. Зосереджує увагу на зовнішніх проявах переживань та поведінки учасників програми, при цьому рівень яких виявляється можливим для визначення: висловлювання, жести, емоційні відреагування, фізіологічні зміни (спітнілість, серцебиття, прискорення або сповільнення дихання, почервоніння шкіри тощо), неусвідомлювані рухи, фізичні прояви (ковтання, запаморочення).

Принцип вірогідності. Його зміст у такому: якщо виникають ускладнення з оцінкою певного явища, то варто інтерпретувати його найбільш прийнятним та вірогідним способом.

Принцип системності. Передбачає оцінку ролі віктимної поведінки в різноманітних соціальних системах та житті особистості в цілому. За дослідженнями Д. Рівмана, прогнозування індивідуальної віктимної поведінки відбувається шляхом умовного продовження в майбутньому тенденції його розвитку в минулому та теперішньому. Це означає, що передбачення схильності до віктимної поведінки є тільки ланцюгом у системі загального прогнозу віктимної активності індивіда, а отже прогнозування його віктимних вчинків відповідає вірогідності прогнозу. Проте попередження проявів віктимності передбачає зниження рівня віктимогенного потенціалу індивіда, який закладений у його психологічних особливостях, тому зміни варто спрямувати на його психологічний профіль. При цьому важливими є й умови життєдіяльності особистості, в яких відбувається реалізація проявів віктимності.

Принцип спонтанності та творчості. Керуючись ним, підлітки мають можливість використовувати особистісні ресурси та знаходити нові шляхи вирішення проблемних ситуацій, що сприяє усвідомленню власних можливостей, підвищує впевненість у собі, допомагає руйнувати звичні (деструктивні) особливості віктимної поведінки. Вказані принципи й підходи стали підґрунтям авторської корекційно-розвивальної програми, що мала на меті попередження проявів віктимності в інтелектуально обдарованих підлітків, підвищення впевненості у власних можливостях підлітків, розвиток критичного мислення, емоційного інтелекту, підвищення здатності до рефлексії та поведінкової саморегуляції, розвиток здатності ефективно справлятися з вимогами й тиском навколишнього середовища тощо.

2. Основні форми, напрями та види профілактики віктимної поведінки особистості.

Індивідуальна віктимологічна профілактика повинна враховувати психофізіологічні передумови, індивідуально-психологічні (порушення емоційно-вольової та мотиваційної сфер) та соціально-психологічні особливості підлітків, схильних до віктимної поведінки, а також орієнтуватися на тип самої віктимної поведінки.

Індивідуальна віктимність проявляється у різноманітних формах. Скажімо, у потерпілих від шахрайства і зґвалтувань вона виражається в байдужій, аморальній, а то й провокуючій поведінці; від кишенькових крадіжок – у легковажній поведінці. Звичайно, як би ми не знали віктимологічні обставини і чинники, що призводять до злочинів, не покращували економічну ситуацію в країні й удосконалювали закони, все ж таки будуть існувати неуважні й безтурботні громадяни, які спроможні стати жертвою злочину. Але це не означає, що зменшення віктимності окремих людей є марною справою. Тут можливе використання двох взаємопов'язаних напрямів у рамках індивідуальної віктимологічної профілактики: а) виявлення осіб із підвищеною віктимністю; б) корекція віктимності в окремих громадян.

На думку фахівців (В. Авдєєва, О. Бантишева, Е. Баранов, Т. Вакуліч, В. Девятко, І. Ємельянов, В. Лабунська, Л. Петровська, В. Федотов та ін.), на сьогодні, серед методів психокорекції та мінімізації віктимних проявів індивіда найбільш дієвими виявляються *соціально-психологічні тренінги, індивідуальне психологічне консультування, аутогенне тренування та самоаналіз поведінки.*

Наприклад, індивідуальна профілактика віктимогенності інтелектуально обдарованих підлітків повинна враховувати певні психологічні властивості: некритичне ставлення до себе та інших, імпульсивність, нетерпимість до думки інших, непорозуміння з однолітками з причини різного рівня обдарованості, недостатній розвиток навичок ефективної комунікації, необачність, агресивність, підвищену сором'язливість, високий рівень сугестивності, надмірну вразливість до навколишніх подій, особливо проявів соціальної

несправедливості, прагнення бути в центрі уваги дорослих, емоційний дискомфорт тощо. З метою попередження віктимізації таких підлітків варто розробляти спеціальні соціально-психологічні програми для виявлення таких підлітків, а також для психологічної корекції вказаних особливостей.

Для мінімізації віктимогенної вразливості найбільш дієвим виявляється застосування **соціально-психологічного тренінгу (СПТ)**, протягом якого підлітки навчаються долати віктимонебезпечні ситуації, на підставі отримання знань та навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, мобілізації власних особистісних ресурсів.

Проблемними аспектами індивідуально-психологічного розвитку особистості, що є **чинниками проявів віктимності**, зокрема, занижена самооцінка, високий рівень навіюваності, агресивності, низький рівень показників соціально-психологічної адаптованості, позитивного ставлення до власної особистості, емоційного комфорту, схильність уникати вирішення проблемних ситуацій, незадовільний рівень нервово-психічної стійкості.

Психологічними умовами попередження проявів віктимності є:

- урахування індивідуальних й вікових особливостей учасників формувального експерименту та створення спеціального розвиваючого середовища шляхом постановки завдань у межах спільної діяльності на умовах рівного партнерства;
- комплексність застосування інтерактивних форм і методів навчання, які мають різноманітні ресурси сприяння розвитку психологічних особливостей для попередження проявів віктимності.

Існує **взаємозв'язок** між схильністю до віктимної поведінки та соціально-психологічними чинниками, такими як:

- рівень самооцінки (при заниженій самооцінці схильність до проявів віктимності зростає);
- рівень агресивності, імпульсивності, навіюваності (при підвищенні рівня вказаних властивостей зростає схильність до віктимної поведінки);

- показники ставлення до власної особистості (при низькому рівні позитивного ставлення до себе, самоінтересу та саморозуміння, при високому рівні самозвинувачення зростає схильність до проявів віктимності);

- соціально-психологічна адаптованість (при низькому рівні прийняття себе та оточуючих, схильності до уникнення вирішення проблем, екстернальному локусі контролю зростає схильність до віктимної поведінки);

- нервово-психічна стійкість (при незадовільному рівні нервово-психічної стійкості виявляється високий рівень схильності до віктимної поведінки).

Основною **метою попередження проявів віктимності** є вироблення та закріплення навичок безпечної поведінки. Серед переваг *поведінкового підходу* варто відмітити чіткість та відносну простоту використаних методів, що важливо в роботі з підлітками, безпосередня спрямованість на неадекватну поведінку з подальшою її зміною та практичне застосування.

Психологічний вплив при цьому спрямований на: попередження провів віктимності; асертивну поведінку; розвиток емоційного інтелекту; зниження рівня прояву негативних емоційних реакцій, зокрема, агресивності; формування навичок адекватного та безпечного прояву агресії; розвиток критичного ставлення до ситуацій, себе та оточуючих; отримання навичок рефлексії; розвиток упевненості в собі та адекватної самооцінки; розвиток здібностей до адекватного самоствердження; підвищення рівня стресостійкості; розвиток соціального інтелекту.

За допомогою **методів активного соціального навчання** адаптивній поведінці відбувається формування очікуваної поведінки. Для цього здійснюється виявлення недостатності соціальних навичок (нетерплячість та невміння вислуховувати співрозмовника, невпевненість у соціальних контактах, неадекватний зворотній зв'язок, побоювання щодо саморозкриття, невміння отримувати та правильно реагувати на зворотній зв'язок від співрозмовника та розв'язувати конфлікти, опиратись негативному впливу середовища та приймати виважені безпечні для себе рішення).

Надалі визначаються види очікуваної поведінки з подальшим їх програванням у змодельованих ситуаціях та застосуванням в реальному житті. Прикладом може стати *тренінг асертивної поведінки*, що формує навички соціально прийняттого прояву позитивних і негативних емоцій. Чинниками схильності до віктимної поведінки стають негативні емоції та переживання: гнів, тривожність, невпевненість у собі, страх та безсилля.

Існують два основних **способи попередження негативних емоційних переживань** – *зниження сили їхнього впливу* (за методикою систематичної десенсибілізації) та *вироблення захисних реакцій* (за допомогою релаксації або підвищення впевненості в собі).

Поряд з негативними емоційними переживаннями і труднощами саморегуляції чинниками віктимної поведінки є викривлення у адекватному сприйманні проблемної ситуації, передумовами яких є високий рівень навіюваності та низький рівень критичності мислення. Прийомами когнітивного переструктурування є такі: звернення уваги на протиріччя в судженнях підлітка, ідентифікація та корекція дисфункціональних думок з подальшою їхньою позитивною інтерпретацією.

3. Приклад психологічної програми профілактики віктимної поведінки особистості.

Психологічна програма попередження проявів віктимності (Т. Калязіної) складалася із чотирьох модулів.

Модуль 1 «Емоції: допомагають чи заважають». Спрямований на розвиток у підлітків здатності розуміти та конструктивно проявляти власні емоції, а також розуміти емоції інших людей. Питання для обговорення розглядаються на підставі того, що будь-яка діяльність людини супроводжується емоційними переживаннями. Тому необхідно відчувати та вміти називати власні емоції, розуміти їхню адекватність, а також навчитись розуміти емоції інших людей. Розвинути навички позитивного ставлення до власної особистості й до інших людей, прийняття себе та оточуючих.

Розвинути емоційну гнучкість, навчитись керувати проявом власних емоцій та вибудовувати конструктивний діалог у напружених ситуаціях міжособистісної взаємодії. Навчитись розмежовувати

співпереживання і міжособистісну залежність, яка формується на основі потреби у визнанні та некритичному підлаштовуванні під емоції інших осіб, що призводить до психологічної залежності, наслідком чого є прояви віктимності.

Використовується робота із зображенням різних емоцій на картинках; робота методом казкотерапії з використанням психотерапевтичних казок для підліткового віку, які складають самі учасники корекційної програми. Розвиток навичок переживання та прийняття власних емоцій, конструктивного безпечного прояву негативних емоцій.

Розуміння вербальних та невербальних проявів власних емоцій та емоцій оточуючих. Уміння адекватно демонструвати емоційну підтримку й співпереживання тим, хто цього потребує. Навчитись розпізнавати неконгруентність між внутрішніми переживаннями, проявом емоцій та змістом міжособистісних контактів. Чітко розділяти власні емоції та емоції інших людей. Усвідомлювати суть міжособистісної залежності як невміння розуміти власні почуття та бажання. Використовуються методи безпечного прояву негативних емоційних переживань, що виникають у складних життєвих ситуаціях.

Очікуваний результат за модулем 1. Формування емоційної обізнаності: здатність розуміти власні емоції та емоції оточуючих, вміння керувати проявом власних емоцій, давати їм чітку характеристику. Навички бачити та розуміти справжні, а не бажані чи уявні емоції інших людей. Отримання навичок емоційної (реакції індивіда на емоційні стани іншого, відчуття переживань іншої людини та перенесення їх на себе), когнітивної (виявляється в розумінні, порівнянні, аналізі точки зору співрозмовника) та предикативної емпатії (здатність передбачати реакції іншої людини на певні дії або події). Набуття навичок безпечного прояву негативних емоцій, що виникають у складних життєвих ситуаціях.

Модуль 2 «Асертивна поведінка як засіб стійкості у складних життєвих ситуаціях». Спрямований на усвідомлення ролі упевненої поведінки щодо стійкості до перешкод у процесі соціалізації; розвиток здатності розуміти інтереси інших людей; формування вміння конструктивно поводитись у складних (стресових) життєвих ситуаціях.

Питання для обговорення обираються на підставі того, що життя сучасної людини мінливе, непередбачуване, динамічне, провокує конфлікти та стреси і для успішної соціалізації вимагає розвитку широкого спектру вмінь та навичок ефективної поведінки у складних життєвих ситуаціях. Для цього важливим є високий рівень нервово-психічної стійкості, що передбачає наявність в особистості певних психологічних властивостей: впевненість у собі, адекватна самооцінка, стресостійкість, екстернальний локус суб'єктивного контролю, толерантність до невизначеності, розвиток критичного мислення, вибір ефективних копінг-стратегій та способів вирішення конфліктних ситуацій.

Отримання навичок рефлексивного мислення та цілеспрямованого моніторингу власних операцій мислення в реальному часі, результатом чого є прийняття рішення індивідом не під впливом навіюваності чи маніпуляцій інших, а внаслідок реалістичних та точних уявлень про власні бажання та потреби під впливом інтелектуальної саморегуляції. Використовуються методи казкотерапії, рефлексії досвіду, рольові ігри, інтерактивне моделювання, групові дискусії.

Застосовуються вправи, спрямовані на розвиток критичного мислення, протидію навіюванню та маніпуляціям оточуючих, уникнення стереотипного деструктивного реагування шляхом пошуку та вибору альтернативних способів конструктивної поведінки в складних життєвих ситуаціях. Відпрацьовується у підлітків адекватне ставлення до складних життєвих ситуацій та з'ясовується при цьому роль асертивної поведінки з метою в подальшому обирати замість віктимних проявів стратегію асертивної поведінки у різних життєвих ситуаціях. Використовується метод інтерв'ю, в процесі якого конкретизуються випадки складних життєвих ситуацій, причини, що її викликали, поведінку дорослих в таких ситуаціях, шляхи подолання та результат такої поведінки.

Протягом першого тижня підходити із різними запитаннями або проханнями, що не стосуються навчальної програми до десяти і більше вчителів. На наступному тижні – до однокласників, які не є учасниками групи. Відслідковувати протягом тижня прояви власної маніпулятивної поведінки, а також маніпулятивної поведінки оточуючих. Вести щоденник таких ситуацій та записувати шляхи

протистояння підлітка маніпуляціям та способи виходу із таких ситуаціях. Програти роль медіатора в конфліктній ситуації, записати результати в щоденник для обговорення під час тренінгових занять. Потренувати різні копінг-стратегії в стресових ситуаціях, записати в щоденник результати.

Очікуваний результат за модулем 2. Формування обізнаності щодо способів поведінки у конфліктах та копінг-стратегій у складних життєвих ситуаціях. Розвиток умінь упевненої поведінки при вирішенні конфліктів. Отримання та закріплення навичок ефективних копінг-стратегій. Розвиток уміння розпізнавати маніпулятивні способи поведінки оточуючих та навичок їхньому протистоянню (додаток Ж).

Модуль 3 «Ефективна міжособистісна комунікація». Спрямований на формування та розвиток навичок продуктивної взаємодії в інтелектуально обдарованих підлітків; на розвиток особистості, що відповідає загальнолюдським цінностям; на розуміння підлітками власних можливостей та особливостей оточуючих для забезпечення процесу самоактуалізації та успішної соціалізації.

Питання для обговорення обираються на підставі того, що в підлітковому віці одним із провідних завдань є спілкування з однолітками та приналежність до певної соціальної групи, оскільки це має важливе значення для психічного розвитку особистості. Приналежність до соціальної групи, вміння ефективно контактувати з іншими людьми впливає на самовизначення підлітка та визначення його статусу в сприйнятті однолітками. Внаслідок незначного соціального досвіду навички конструктивного спілкування розвинені у підлітків недостатньо, результатом чого є міжособистісні конфлікти, деструктивна та саморуйнівна поведінка.

Використовуються методи рефлексії досвіду, рольові ігри, інтерактивне моделювання, групові дискусії. Створюється безпечна атмосфера для вільного самовираження всіх учасників, для розуміння підлітками особистісної території усіх присутніх. Застосовуються розвивальні вправи, спрямовані на отримання знань про особливості продуктивної партнерської взаємодії, розвиток базових комунікативних навичок та умінь завдяки яким підлітки мають можливість реалізувати їх для компетентного та конструктивного

спілкування. Використовуються вправи для розуміння, розвитку та адекватного прояву невербального спілкування.

Очікуваний результат за модулем 3. Формування обізнаності щодо ефективної міжособистісної взаємодії. Розвиток навичок вербального та невербального спілкування та їхньої відповідності. Попередження деструктивної (віктимної) взаємодії як результат отримання та закріплення умінь конструктивного спілкування у різних життєвих ситуаціях, що приє успішній соціалізації

Модуль 4 «Дорога в майбутнє». Спрямований на формування позитивного налаштування та програмування власного майбутнього; на навчання програмі для подолання життєвих негаразд; на визначення власних параметрів успішності. Коло питань для обговорення ґрунтується на можливостях позитивного потенціалу життєвого досвіду кожної людини. Метод позитивного налаштування допомагає мобілізувати ресурси особистості для прийняття конструктивних рішень. Завдяки позитивному налаштуванню особистість не змагається зі світом та не ховається від нього за масками «Персони», а приймає світ таким, який він є. Позитивне налаштування допомагає зрозуміти цінність кожної особистості, навчитись приймати власні особливості та особливості оточуючих, віднайти саме своє місце у суспільстві. Використовуються вправи нейролігвістичного програмування та віртуально-образного програмування позитивного майбутнього. Вправи розвивають у підлітків позитивне ставлення до себе та оточуючих, підвищують цікавість до особливостей власної особистості та впевненість у власних можливостях, розвивають відповідальність за події власного життя, що є попередженням схильності до проявів віктимності.

Очікуваний результат за модулем 4. Оптимістичне і разом з тим, реальне сприймання себе та оточуючих. Уміння розуміти і нести відповідальність за події власного життя та не брати відповідальність на себе за вчинки інших людей і події їхнього життя. Уміння налаштовуватись на отримання успішних результатів.

Психотехнічні вправи дозволяють створювати та підтримувати працездатність у групі, регулювати емоційний стан учасників. За допомогою рольових ігор підлітки відпрацьовують рольові ситуації,

які відновлюють складні проблемні ситуації, що повторюються в їхньому житті.

Основа метода – *ігрові переживання в ситуаціях «ніби то»*, коли відбувається сприймання прихованих правил і стандартів, норм і цінностей взаємодії. Завдяки такому переживанню глибше пізнаються інтереси сторін взаємодії, їхні форми поведінки, розвивається здатність до сприйняття соціальних норм та цінностей, що особливо актуально до інтелектуально обдарованих підлітків, схильних до віктимної поведінки, зважаючи на їхні особливості, що зазначені в першому розділі даної наукової роботи. Рефлексія досвіду припускає осмислення підлітками власних рішень та вчинків. Інтерактивне моделювання являє собою свідоме відтворення ситуацій, що регулярно виникають у спілкуванні з батьками, однолітками, вчителями та іншими дорослими та провокують віктимні прояви з боку учасників корекційної програми.

Аналіз та оцінка інтерактивних моделей дозволяє підліткам краще, ніж в реальних життєвих ситуаціях, дізнатись та зрозуміти особливості стосунків у міжособистісних контактах, що в подальшому підвищує ефективність такої взаємодії. Техніки саморегуляції сприяють зменшенню емоційної напруги та знижують відчуття внутрішнього дискомфорту. Програма містить наступні рекомендації щодо тренування емоційної стійкості у хвилини переживання негативних емоцій: порахувати до десяти; зробити 10-12 глибоких подихів; походити по приміщенню в темпі, що відповідає внутрішньому стану; розірвати будь-який непотрібний папірець; вимістити свої негативні емоції на будь-якому непотрібному та безпечному предметі; розрядити емоції корисною справою або фізичним навантаженням.

Ліплення складної життєвої ситуації. Виліплювання з різнокольорового пластиліну ситуації конфлікту, потім відбувається спільне обговорення, після чого пропонується знову виліпити ситуацію з урахуванням результатів обговорення. Під час обговорення підлітки навчаються грамотно виражати гнів, тривожність та інші негативні переживання. Проективні вправи припускають, що підлітки в процесі їхнього виконання відображають особистісні проблеми, травмуючі переживання минулого, труднощі у спілкуванні та ін.

Даний метод дозволяє працювати з неусвідомленими прагненнями та почуттями учасників, думками, які вони не можуть висловити відверто, що актуально для віктимних підлітків. Як відомо, проєктивні психологічні техніки ґрунтуються на психологічному механізмі, який називається проєкцією (за З. Фрейдом), тобто приписування іншому об'єкту власні мотиви, переживання, почуття, бажання. Створюючи проєктивну ситуацію, людина виявляє власне неусвідомлене ставлення до цієї ситуації, тобто відбувається символічне перенесення змісту внутрішнього світу людини назовні.

Проєктивні техніки надають можливість «обійти» механізми психологічного захисту свідомості від травмуючих переживань, ідентифікувати емоції і зрозуміти, що дійсно переживає особистість з приводу ситуації.

В процесі корекційної програми використовувалися прийоми казкотерапії: читання вже існуючих казок, вигадування нових, продовження 160 існуючій казки або вигаданої іншим учасником процесу. Процес роботи з казкою допомагає знайти більш ефективний спосіб вирішення життєвих завдань, а, отже, змінити звичну поведінку і розвинути інші навички через емоції, розширити свідомість, вдосконалити взаємодію з навколишнім світом.

За допомогою *групових дискусії* відбувається вільний обмін думками, знаннями та досвідом між учасниками. Вони спрямовані на навчання підлітків конструктивному аналізу проблемних ситуацій, розвиває навички слухати та розуміти співрозмовників, рахуватись з їхньою точкою зору, що важливо для інтелектуально обдарованих підлітків з проявами віктимності, для яких характерними є труднощі у міжособистісній комунікації та соціальній адаптованості. Даний метод роботи формує новий погляд на проблемну ситуацію.

Важливість групової дискусії залежить від тих висновків, які отримані в ході обговорення проблемної ситуації, вміння управляти власними емоціями під час дискусії, ступеня сугестивності яка виявляється під час групового спілкування. Також цінність дискусії полягає ще й у розвитку умінь бачити і виділяти цю проблему, вмінь конструювати питання і аргументовано захищати власну точку зору, не беручи на себе відповідальність за почуття інших людей. Фокусом проблемної ситуації для групової дискусії може виступати неадекватна самооцінка, небажання або невміння брати на себе

відповідальність за власні вчинки тощо. У процесі співставлення різних поглядів учасники дискусії мають можливість розглянути проблемну ситуацію з різних точок зору і в результаті змінити (або не змінити) власну позицію.

Емоційне подолання – усвідомлення та прийняття власних емоцій та почуттів, оволодіння соціально прийнятними формами прояву почуттів, контроль динаміки переживань, усунення застрягання на переживанні проблемної ситуації. Типовими емоційними реакціями у складних життєвих ситуаціях є переживання страху, печалі, тривоги, безпорадності, гніву. Для емоційного подолання використані вправи з першого модулю корекційної програми: методи та техніки саморегуляції, авторська вправа «Планети почуттів», авторська вправа «Чарівна рослина» та ін.

Поведінкове (діяльнісне) подолання – корекція стратегій, планів та завдань діяльності, зміна деструктивної поведінки або діяльності. З метою поведінкового подолання проявів віктимної поведінки використовувались вправи з другого модулю «Асертивна поведінка як засіб стійкості у складних життєвих ситуаціях», фокусом якої були такі особливості інтелектуально обдарованих підлітків, схильних до проявів віктимності: неадекватна самооцінка, підвищена агресивність та імпульсивність, екстернальний локус контролю, схильність ухилятися від вирішення проблем. Прикладом поведінкової корекції проявів віктимності у підлітків є використання вправ «Розірви ланцюг», «Портрет стресостійкої людини», «Мета», «Мій герб» та ін.

Соціально-психологічне подолання – корекція життєвих цінностей, зміна рольової поведінки, міжособистісних стосунків. З метою соціально-психологічної корекції проявів віктимної поведінки використовувались вправи з третього модулю психологічної програми.

Висновок. Комплексний підхід до профілактики віктимної поведінки особистості в умовах воєнного стану дозволяє сформулювати адекватну самооцінку, підвищити позитивне ставлення до власної особистості та до оточуючих, розвинути навички долаючої поведінки у складних життєвих ситуаціях, покращити соціальну адаптованість, що підвищує ймовірність реалізації інтелектуального потенціалу не лише у власному житті, а й у життєдіяльності суспільства.

Лекція №9
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ КОРЕКЦІЇ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

План

1. Психологічні принципи, віктимологічні засади і підходи надання психологічної допомоги.
2. Форми та методи психологічної корекції віктимної поведінки особистості в умовах воєнного стану.
3. Особливості роботи «телефону довіри» як анонімного консультування особистості, схильної до віктимної поведінки.

1. Психологічні принципи, віктимологічні засади і підходи надання психологічної допомоги.

Результати психологічних досліджень свідчать, що не всі жертви потребують психологічної допомоги. Виникнення такої потреби детермінує наявність, усвідомленість та гостроту внутрішньоособистісного конфлікту, викликаного власне віктимізацією.

Діяльність психолога є формою сприяння відновлення ресурсів жертви і повинна ґрунтуватися на базових **принципах** проведення заходів психологічного втручання загалом, а також враховувати **віктимологічні засади** надання психологічної допомоги:

- *безоцінне ставлення до жертви як форма недискримінації.* Пригадуючи проблему вторинної віктимізації, питання ставлення до жертви, з одного боку, а також закономірність виникнення стереотипів, емоційно зарядженого сприймання жертви – з іншого. Ставлення психолога до жертви може стати не інструментом відновлення ресурсів жертв, а інструментом повторної віктимізації;
- *відповідність форм і методів психологічної допомоги особливостям віктимізації індивіда чи групи.* Залежно від існуючих ризиків для жертви потреба у психологічній допомозі може бути визнана екстреною, кризовою чи плановою. Відповідно до ситуації, в якій опинилася

- конкретна жертва, також потребують уточнення безпосередні шляхи та форми активного впливу психолога;
- залучення адекватних форм сторонньої допомоги залежно від джерела та особливостей віктимізації.

Ситуація віктимізації – не завжди та ситуація, що потребує втручання психолога. Водночас відновлення правових, фізіологічних та інших ресурсів жертви може потребувати звернення до юридичних, медичних, соціальних служб. Фахівці ЮНІСЕФ, досліджуючи проблеми самоізоляції, соціальних обмежень і насилля в умовах пандемії КОВІД-19 2020 року, розробили рекомендації безпечної підтримки жертв:

1. Підтримка: ти не один, тебе вислухають.
2. Звернення за допомогою до компетентних осіб (якщо труднощі у дитини, до батьків; до фахівців).
3. Дати зрозуміти, що допомога можлива.
4. Час для безпечного спілкування.
5. Проговорити, як людина бачить шляхи допомоги їй.
6. Піклуватися про власну безпеку (фізичну та психологічну).

Обираючи психокорекційні методи, слід зупинитися на гуманістичній психології, яка є третім з основних підходів до психологічної теорії та практики, що виникла у відповідь на дві вже існуючі концепції (психоаналітична та біхевіористична).

Застосовуючи **гуманістичний підхід** психотерапевт слугує не керівником, а підтримкою (як цитує автор статті ставлення американських психологів до духовної підтримки, «цінністю для існування») на шляху клієнта до вирішення проблемних для нього питань. Тобто, підходу жодним чином не є властивим директива, що треба враховувати при створенні програми.

У той же час, умовним недоліком, за який гуманістичний напрям нерідко піддається критиці є відсутність конкретики (наприклад, самих методів психотерапії). Тобто, важніше не те, що терапевт робить, а сенс самої психотерапії, а також по аналогії – не те, що він говорить у процесі, а суть цього. Гуманіст не торкається минулого пацієнта, його діагноза, не прагне до інсайду, інтерпретації, не розглядає чергування переносу та контрпереносу, не вказує конкретних цілей, не конфронтує, не нав'язує свою позицію у формі настанов, чи вирішуючих проблему тверджень.

До основних теоретичних базисів **клієнто-орієнтованого підходу** К. Р. Роджерсу можна віднести розуміння Я-концепції як основного компонента структури особистості. Відповідно до теорії К. Р. Роджерса, суть особистого розвитку полягає у досягненні відповідності між феноменальним полем досвіду та концептуальною структурою самості, що звільнює від відчуття тривоги, реальної або потенційної внутрішньої напруженості. У результаті формується індивідуалізована система цінностей, що у багатьох аспектах є схожою із середньостатистичною.

Формування Я-концепції проходить в онтогенезі під впливом зовнішніх факторів, де особливо важливі контакти із значущими іншими, що визначають уявлення особистості щодо себе. Так референтна група може сформувати у людини як високу самооцінку, якщо вона відчуває свою цінність або низьку, якщо її переконали у тому, що вона нікому не потрібна. Тут варто відмітити, що автономність самоповаги набувається у процесі онтогенезу, коли на початку вона залежить, відповідно, від оцінки референтного оточення. Самооцінкою ж у гуманістичній традиції визначається особистісне уявлення про власну цінність, що має прямий вплив на подальшу оцінку ситуацій відносно себе та впливає на результат діяльності, який ще більше підкріплює попереднє ставлення. Тобто, Я-концепція є свого роду фільтром, що визначає характер сприйняття будь-якої ситуації. Це певна сукупність настановлень особистості.

Варто зазначити, що метод, у якому ми просто хвалимо людину не є достатньо результативним у зв'язку із суб'єктивністю інтерпретації дії. У відповідності з виділенням у гуманістичній психології трьох настанов сприйняття самого себе («Я» – реальне, дзеркальне та ідеальне), важливу роль грає саме їх зіставлення задля визначення рівня подібності. Відсутність ж подібності у кубі з вищевказаними особливостями провокує внутрішньоособистісні конфлікти, які особистість за К. Р. Роджерсом долає за допомогою психологічних захистів (перекрутка та заперечення).

Людина не може змінити своє минуле, або самі події. Багато чого від нас насправді не залежить, тому важливим завданням психотерапії за Роджерсом є не зняття магічним шляхом проблеми, а допомога поглянути на себе по іншому і більш ефективно справитися із

ситуацією. Тобто, ціллю є формування позитивного ставлення до себе та до інших, розвиток більш гнучкого та критичного мислення.

Відповідно до Б. Д. Карвасарського, К. Р. Роджерс виділяв у якості основних змінних психотерапевтичного процесу *емпатію, безумовне позитивне прийняття та автентичність*. Також він надавав особливе значення груповим формам, аргументуючи це тим, що психотерапевт в них представляє із себе певну модель для учасників, відповідно зменшуючи тривогу та розвиваючи саморозкриття. У той же час, відносини між особистостями у групі можуть створювати оптимальні умови для терапевтичних змін.

Таким чином, **гуманістичний підхід у цілому та конкретно клієнто-центрована терапія К. Р. Роджерса** має такі основні **практичні аспекти**:

1. Я-концепція як основа концептуального підходу Роджерса, що відображає базис, на якому будується самоаналіз та оцінка зовнішнього світу.
2. Відношення з клієнтом на рівних.
3. Не директивний стиль проведення сеансів. Терапевт у клієнто-центрованій терапії виконує допоміжну функцію, а не керуючу, чи повчальну.
4. Більший акцент на сьогоденні та майбутньому, ніж на минулому досвіді.
5. Безумовне позитивне прийняття.
6. Робота як з когнітивним, так і емоційним спектром.
7. Групова форма роботи як гарна альтернатива, що має свої переваги.
8. Підходить, у тому числі, і для роботи з «аморальними» групами.

Щодо Я-концепції, то механізм формування самооцінки добре пояснює виникнення моделі пасивної віктимної поведінки, тоді як процес формування Я-концепції у цілому можна розуміти і через ідентичність, у відповідності з тим, що обидва поняття можуть бути трактовані як деяка призма (основана на власному досвіді), через яку особистість розуміє світ та себе у ньому. Так негативний досвід відносно референтних людей, що має травматичний компонент, може сформувати низьку самооцінку, недовіру, агресивну поведінку. Таку

особистість ми можемо розглядати як ближчу до віктимної та до психотичного типу.

Важливим є й акцент на теперішньому, що дозволяє корегувати проблему без зайвого заглиблення, на відмінну від психоаналізу, і тому гарно підходить для групової роботи. У свою чергу, рефлексія віктимної поведінки буде більш дієвою, коли її можна умовно «спроєктувати» у мікросоціумі групи.

Відсутність директивного стилю у проведенні терапії дозволить уникнути негативного переносу, що у рамках групи може спровокувати зниження результативності роботи внаслідок конфліктів. Негативний перенос може виникнути внаслідок ставлення терапевта «зверху», так як це може нагадувати віктимній особистості проблемні відносини із значущими дорослими, що також може нести шкоду терапевтичному альянсу, тоді як атмосфера безумовного позитивного прийняття та відносини на рівних у рамках клієнто-орієнтованої терапії К. Р. Роджерса позитивно впливають на поданий аспект, що підтверджується роботою у складних із світоглядної точки зору груп.

2. Форми та методи психологічної корекції віктимної поведінки особистості в умовах воєнного стану.

Психокорекція віктимної поведінки має суттєве значення задля зниження ризику віктимізації особистості. Задля визначення певних особливостей віктимної поведінки, розглянемо основні характерні якості, що можуть впливати на прояв віктимної поведінки.

У цілому це досить широкий спектр якостей, що можуть провокувати різні прояви віктимної поведінки за О. О. Андронніковою, тому для побудови дієвої психокорекційної програми важливим є розгляд всіх можливих варіацій задля утворення повноцінної картини можливої симптоматики.

Так, для *агресивної віктимної поведінки*, відповідно, характерна підвищена агресивність, самоушкоджуюча схильність до ризику, необдуманого, як правило небезпечної для себе та оточуючих поведінки. *Гіперсоціальна* є певною «жертвовною» поведінкою, для якої відзначається жертвовність та сміливість. *Пасивна віктимність* характеризується рольовою позицією жертви, але на відміну від гіперсоціальної – це скоріше установка безпорадності, що

доповнюється низькою самооцінкою та несамостійністю (скромна, боязка, конформна, вкрай поступлива та всепрощаюча). *Некритичність* є останнім видом віктимної поведінки та розглядається як демонстрація необачності, невміння правильно оцінювати ситуації. Вона може проявитися, як у основі особистісних умовно негативних рис у соціальному контексті, так і позитивних (діаметрально-протилежних).

Спільною якістю є вираженість або яскравих пасивних характеристик, або занадто активних. Тобто, для віктимної особистості є характерним вдавання у певні крайнощі. Це вказує і на те, що деяка некритичність є властивою для усіх вище окреслених типів. Тобто, коли наприклад, при агресивній поведінці особистість не надає ваги чужим словам або у цілому сторонній інформації, то при пасивній вона занадто покладається на думку, у кращому разі, референтної групи. У обох випадках ми маємо справу з імпульсивними та нераціональними рішеннями. Також можна відмітити і домінування негативних емоційних станів. У більшості проявів, віктимній особистості властива низька самооцінка.

Відмінність полягає у тональній різності між станами та формуючими їх об'єктивними та суб'єктивними обставинами. Поданий момент слід діагностувати на початку програми та мати на увазі при тривалій корекції. Саме тут і є важливим врахування у програмі питання особистісної та соціальної ідентичності. Бо, у більшості своїй, нам доведеться мати справу з дифузною ідентичністю, передчасною та, можливо, мораторієм. Щодо соціальної ідентичності, то віктимна поведінка може бути як асоціальною, так і досить схвалюваною.

Основними практичними акцентами у роботі з віктимними особистостями з урахуванням особливостей соціальної та особистісної ідентичності можуть бути:

1. Емоційні проблеми (неадекватність емоційних реакцій).
2. Травматичний досвід як можливий предиктор.
3. Некритичність.

У рамках гуманістичної та, зокрема, клієнто-орієнтованої терапії можуть бути застосовані методи арт-терапії для роботи з неадекватними емоціями та формуванням позитивних форм реакцій.

Арт-терапія – це напрям психотерапії, у ході якого різні художні засоби, творчий процес та отримані в результаті твори мистецтва використовуються для дослідження почуттів, вирішення емоційних конфліктів, розвитку самосвідомості, управління поведінкою та залежностями, розвитку соціальних навичок, поліпшення орієнтації на реальність.

Арт-терапія широко використовується у сучасній психокорекції як один із видів психотерапевтичного лікування, який значно знижує рівень тривожності учасників сесій. Слід зауважити, що кількість засобів та способів арт-терапії стрімко зростає, зокрема розробляються оригінальні формати з використанням комп'ютерних технологій.

Арт-терапія є потужним інструментом у роботі з тривожними станами у різних вікових категоріях. Тому за допомогою методів арт-терапії ми можемо діагностувати (у певному моменті) та корегувати не тільки прояви агресивної віктимності, а і тривожні стани пасивної віктимної особистості.

Арттерапія сприяє досягненню таких цілей:

- 1) дати соціально прийнятний вихід агресивності та іншим негативним почуттям;
- 2) полегшити процес лікування (неусвідомлювані внутрішні конфлікти і переживання легше виразити за допомогою зорових образів, ніж висловити їх в процесі вербальної психотерапії; невербальне спілкування легше вислизає від цензури свідомості);
- 3) отримати матеріал для інтерпретацій та діагностичних висновків (зміст і стиль художніх робіт дають ведучому інформацію про клієнта);
- 4) опрацювати думки та почуття, які клієнт звик придушувати;
- 5) налагодити стосунки між ведучим і клієнтом;
- 6) сконцентрувати увагу на відчуттях та почуттях;
- 7) розвинути художні здібності і підвищити самооцінку;
- 8) побічним продуктом арт-терапії є почуття задоволення;
- 9) мистецтво приносить радість.

Техніка «Генератор»

Мета: усвідомлення можливостей самопідтримки та самомотивації у процесі корекції віктимної поведінки.

Вікові обмеження: 16 +

Обладнання: глина або фольга, папір А4, фарби, пензлики, олівці.

Тривалість виконання: 30 хв.

Форма роботи: індивідуальна.

Вид арт-терапії: глиноterapia.

Інструкція:

Клієнт озвучує свою ціль. Терапевт просить його уявити власний генератор енергії, а потім намалювати або виліпити його.

Орієнтовний перелік запитань для рефлексивного аналізу:

- Який принцип дії цього генератора?
- Як впливає генератор на Ваші думки, емоції, тіло?
- Коли Ви його використовували останній раз?

Деякі аспекти інтерпретації:

Терапевту важливо відмітити наскільки клієнт усвідомлює наявність генератора і який принцип взаємодії клієнта з ним для досягнення цілей.

Важливо помітити частоту та результативність роботи.

Якщо ж труднощі, то робота повинна бути побудована у напрямку пошуку особистісних ресурсів та самомотивації для ефективного цілепокладання.

Серед методів арт-терапії особливу увагу привертає метод драматерапії.

Драматерапія – це напрям арт-терапії, що використовує драматизацію для розігрування окремих сюжетів.

Основоположником цього методу, вважаємо, можна вказати Я. Морено, бо саме він створив терапевтичний театр. Цей напрямок терапії часто застосовують при вирішенні міжособистісних та внутрішньоособистісних проблем. Дослідниця А. Р. Беляєва, описуючи сутність даного метода, зазначає, що людина, яка формує та виконує роль конкретного персонажа в ігровій формі, набуває новий досвід, що

дозволяє їй замінити старі неадаптивні патерни поведінки на адаптивні, тобто може суттєво змінити стереотипи поведінки людини.

Головною перевагою методу є простота та доступність. Учасники не підозрюючи, що залучені до драматерапії, невимушено засвоюють нові шляхи вирішення складних життєвих проблем. Програвання різних соціальних ролей сприяє розвитку емпатійних якостей, розвитку комунікаційної сфери, а також навчає людину розуміти себе та вчинки інших людей.

Також до методів та форм віктимологічної профілактики і корекції зараховують: діагностика адиктивної поведінки, рівня віктимності; вербальні методи (навчання, сугестія, переконання) з метою формування безпечної поведінки, розвитку психологічного імунітету до негативних внутрішніх та зовнішніх факторів, які викликають депресію, істерику, неврози, агресію; психологічні та соціальні тренінги адекватної поведінки в різному соціальному середовищі; демонстрація та аналіз кіно-відеофільмів щодо правил поведінки; арт-терапія; консультування з проблем віктимної поведінки; залучення молоді, схильної до віктимної поведінки до суспільно значущої діяльності (волонтерської, спортивної, рекреаційної).

В умовах воєнного стану рекомендовано застосовувати такі техніки:

1. *Техніка правильного дихання*

Як правильно дихати під час дихальних практик? Техніка виконання, інтенсивність, тривалість та частота повторення вправ може відрізнятися при різних захворюваннях. Тому варто уточнити у лікаря, яка дихальна терапія буде корисною у вашому випадку, а які популярні практики та вправи вам протипоказані. Нижче поділимося з вами базовими правилами відомих методик.

Дихання животом

Діафрагмальне дихання є базовою вправою. Воно впливає на найбільший м'яз – діафрагму, що розділяє грудну клітку та черевну порожнину, а також м'язи преса та всі міжреберні м'язи.

«Дихання животом» покращує постачання організму киснем, регулює роботу та стан органів травлення, допомагає впоратися із сонливістю та знімає напруженість. Розібратися, як правильно дихати животом, допоможуть такі рекомендації:

- виконувати вправу краще лежачи на спині;
- покладіть одну руку на живіт, а другу на груди, і дихайте максимально глибоко так, щоб на вдиху живіт надувалася, а грудна клітка не рухалась;
- розслабтеся і зробіть 10–20 вдихів. Спочатку буде складно, якщо ви звикли дихати тільки грудьми, але ця навичка виробляється досить швидко;
- зробіть глибокий вдих грудьми так, щоб живіт повністю здувся. На видиху ще сильніше стисніть живіт і знову зробіть вдих, підтягуючи м'язи живота до хребта. На наступному видиху розслабтеся. Повторіть 10 разів;
- під час вдиху та видиху рухатися повинна рука на животі.

Рекомендується виконувати 5 повторень у 2–3 підходи на добу. Усі дихальні вправи, зокрема діафрагмальне дихання, краще виконувати до їди.

Ритмічне дихання

Наприклад, схема 4–2–4.

4 секунди – вдихаємо (при цьому буде простіше згинати пальці рук і рахувати (1,2,3,4)).

2 секунди – затримка дихання.

4 секунди – видихаємо (рахуємо 1,2,3,4).

Затримка – це не перекриття дихання, а процес. Процес переходу вдихання у видихання і навпаки, ледве вловимо.

Коли видихаєте, уявляйте, що напруга з усього тіла починає спадати.

Квадратне дихання

Знайдіть квадратний чи прямокутний предмет навколо вас (вікно, двері, шафа, монітор, ін.). Починайте вести поглядом вліво – вниз – вправо – вгору. Тепер підключіть дихання: вліво (вдох) – вниз (затримка); вправо (видих) – вгору (затримка). Вдих через ніс (ніби вдихаємо животом), видих через рот.

Медитація у русі

Якщо ви можете вільно ходити, виберіть заспокійливу мантру і повторюйте її вголос або мовчки, коли ви йдете, і фокусуйтеся на своїх кроках і диханні. Наприклад, «я приїхав..., я вдома, я тут (називайте

теперішній час), я спокійний..., я вільний, все добре..., я живий». Ви можете використовувати будь-яку частину або вибрати власну мантру.

Сидяча медитація

Виберіть мантру і зосередьтеся на своєму диханні, проговорюйте мантру вголос або мовчки. Мантра повинна бути для вас чимось заспокійливим, наприклад, «Я сильний».

2. Однією з найефективніших психологічних технік є **техніка позитивної переоцінки ситуації**. Завдяки цій техніці людина навчається сприймати будь-які події свого життя, зосереджуючи увагу передусім на світлій стороні речей, вимальовуючи позитивну перспективу навіть дуже травматичного інциденту, а не занурюватися в страждання, похмурі передчуття і негативні прогнози. Якщо людині вдається вчасно конструктивно переключити реєстр власних переживань, пов'язаних з травмою, її життєстійкість суттєво підвищується. Пережиті випробування загартовують людей, стаючи стимулом для особистісного зростання.

Жорсткі вимоги, яким має відповідати людина в складні часи, можуть обернутися щедрими перспективами, особливо якщо вона розумітиме, що проживання складних часів вимагає значних енергетичних витрат, мужності, терпіння, сміливості, вміння переборювати перепони, долати себе. Техніка перетворення енергії стресу докорінно змінює ставлення до воєнної травматизації. Людина знає, що зовсім не обов'язково ставати жертвою життєвих випробувань, що далеко не кожний стрес викликає посттравматичні розлади або провину вцілілого, що енергію стресу можна навчитися ефективно використовувати.

Нове ставлення до стресових реакцій як до ресурсу суттєво посилює імунітет до травматизації, на який впливає і техніка покращення контактування з оточенням. Вона передбачає пошук нових способів взаємодії, перегляд колишніх симпатій-антипатій. Про значення цієї техніки розповідають колишні військовослужбовці, згадуючи, як під час бойових дій особливо гостро відчули, усвідомили, зрозуміли, наскільки дорогими є для них люди, що залишилися вдома

і чекають на їхнє повернення, як багато залежить від товаришів, яким довіряєш.

3. Серед важливих технік слід назвати і **техніку поглиблення уваги до себе**, що передбачає зміну ставлення до власного життя і своєї ролі в життєпобудові. Навіть ті люди, які ніколи раніше не замислювалися про власну роль у життєтворенні, які звикли жити в нерелексивному режимі, після травматизації починають крок за кроком вчитися якомога реалістичніше сприймати, усвідомлювати, оцінювати, інтерпретувати те, що відбувається в житті, відчуваючи власну відповідальність за кожний вчинок, кожне життєве рішення.

4. *Психотехнічні вправи* дозволяють створювати та підтримувати працездатність у групі, регулювати емоційний стан учасників.

5. За допомогою *рольових ігор* відпрацьовують рольові ситуації, які відновлюють складні проблемні ситуації, що повторюються в їхньому житті. Основа метода – ігрові переживання в ситуаціях «ніби то», коли відбувається сприймання прихованих правил і стандартів, норм і цінностей взаємодії. Завдяки такому переживанню глибше пізнаються інтереси сторін взаємодії, їхні форми поведінки, розвивається здатність до сприйняття соціальних норм та цінностей, що особливо актуально до інтелектуально обдарованих підлітків, схильних до віктимної поведінки, зважаючи на їхні особливості, що зазначені в першому розділі даної наукової роботи.

6. *Рефлексія досвіду* припускає осмислення підлітками власних рішень та вчинків. Інтерактивне моделювання являє собою свідоме відтворення ситуацій, що регулярно виникають у спілкуванні з батьками, однолітками, вчителями та іншими дорослими та провокують віктимні прояви з боку учасників корекційної програми. Аналіз та оцінка інтерактивних моделей дозволяє краще, ніж в реальних життєвих ситуаціях, дізнатись та зрозуміти особливості стосунків у міжособистісних контактах, що в подальшому підвищує ефективність такої взаємодії.

7. *Техніки саморегуляції* сприяють зменшенню емоційної напруги та знижують відчуття внутрішнього дискомфорту. Програма містить наступні рекомендації щодо тренування емоційної стійкості у хвилини переживання негативних емоцій: порахувати до десяти; зробити 10-12 глибоких подихів; походити по приміщенню в темпі, що

відповідає внутрішньому стану; розірвати будь-який непотрібний папірець; вимістити свої негативні емоції на будь-якому непотрібному та безпечному предметі; розрядити емоції корисною справою або фізичним навантаженням.

8. *Ліплення складної життєвої ситуації.* Учасники виліплюють з різнокольорового пластиліну ситуації конфлікту, потім відбувається спільне обговорення, після чого пропонується знову виліпити ситуацію з урахуванням результатів обговорення. Під час обговорення учасники навчаються грамотно виражати гнів, тривожність та інші негативні переживання.

9. *Проективні вправи* припускають, що підлітки в процесі їхнього виконання відображають особистісні проблеми, травмуючі переживання минулого, труднощі у спілкуванні та ін. Даний метод дозволяє працювати з неусвідомленими прагненнями та почуттями учасників, думками, які вони не можуть висловити відверто, що актуально для віктимних підлітків. Як відомо, проективні психологічні техніки ґрунтуються на психологічному механізмі, який називається проекцією (за З. Фрейдом), тобто приписування іншому об'єкту власні мотиви, переживання, почуття, бажання. Створюючи проективну ситуацію, людина виявляє власне неусвідомлене ставлення до цієї ситуації, тобто відбувається символічне перенесення змісту внутрішнього світу людини назовні. Проективні техніки надають можливість «обійти» механізми психологічного захисту свідомості від травмуючих переживань, ідентифікувати емоції і зрозуміти, що дійсно переживає особистість з приводу ситуації.

У процесі психологічної корекції віктимної поведінки в умовах воєнного стану активно застосовуються **метафоричні асоціативні карти**.

Метафоричні асоціативні карти

Нині метафоричні асоціативні карти (МАК) набувають все більшої популярності завдяки своїй екологічності у роботі з травмою. Перша колода МАК під назвою «ОН» була створена у 1975 року канадським художником Е. Рамана спільно з ізраїльським психотерапевтом М. Егетмейером. М. Егетмейер використовував ці карти для сприяння ведення більш відвертих розмов у роботі зі своїми клієнтами. У подальшому МАК отримали великий попит і вагоме

значення, що призвело до поширенні цього виду роботи завдяки створенню та поширенню таких важливих колод, як COPE.

В основі метафоричних асоціативних карт (МАК) лежить метафора і власна проєкція людини у відповідь на зображення на карті. МАК відкривають можливості глибинного самопізнання і пошуку ресурсу.

Вправа 1. Застосування метафоричних асоціативних карт (на прикладі колоди «Субособистості») у процесі корекції віктимної поведінки.

Клієнту пропонується подумки звернутися до конкретної ситуації, за яку, на його думку, він/вона відчуває провину вцілілого. Працювати потрібно в темпі клієнта, даючи йому/їй час на роздуми, поважати небажання говорити про окремі моменти життя.

1. У «відкриту» (зображенням догори) оберіть свої субособистості – голоси, які Ви часто чуєте.
2. Назвіть їх.
3. Розкажіть, що говорить кожна з них.
4. Проведіть між ними діалог так, щоб висловилася кожна з субособистостей.
5. В «закриту» виберіть карту, яка допоможе урівноважити голоси субособистостей. Назвіть її.

3. Особливості роботи «телефону довіри» як анонімного консультування особистості, схильної до віктимної поведінки.

Телефон довіри здійснює свою діяльність за такими напрямками: надання екстреної психологічної допомоги; телефонне консультування дітей, підлітків, молоді, дорослого населення за актуальних проблем розвитку особистості; інформаційне консультування.

Напрями роботи телефонного консультування:

1. Психоаналітичний напрям – допомогти клієнту відтворити ранній досвід минулого і проаналізувати виявлені конфлікти; реконструювати базисну особистість.
2. Адлерівський напрям – трансформувати мету життя клієнта; допомогти йому сформулювати соціально значимі цілі й скоригувати

помилкову мотивацію у вигляді здобуття почуття рівності з іншими людьми.

3. Терапія поведінки – виправити неадекватні манери для ефективної діяльності.

4. Раціонально-емоційна терапія – усунути "саморуйнівний" підхід клієнта до життя і допомогти сформувати толерантний і раціональний підхід; навчити застосувати наукові методи під час вирішення поведінкових і емоційних проблем.

5. Клієнт-центрованна терапія – створити сприятливим консультування, яке допоможе самодослідженню і розпізнаванню чинників, що заважають зростанню особистості; заохочувати відкритість клієнта, упевненість у собі, спонтанність.

6. Екзистенціальна терапія – допомогти клієнту усвідомити свою волю і власні можливості; спонукати до прийняття відповідальності; ідентифікувати чинники, які блокують свободу.

Кожен дзвінок на телефон довіри унікальний, перед консультантом поставлено завдання наскільки можна швидко ввійти у проблему, зрозуміти її суть, спробувати зняти емоційну напругу і допомогти клієнту знайти шляхи виходу з кризової ситуації.

Усі звернення на телефон довіри можна розділити на дві групи. Більшість – так звані "проблемні" дзвінки, коли клієнт звертається на телефон довіри за допомогою у пошуках виходу з конфліктної ситуації; менша частина звернень, характеризують прагнення безпосередньо використовувати телефон довіри на вирішення своїх проблем - інформаційні запити, мастурбанти, "залежні" клієнти та інші. У цій групі великий відсоток неадекватних звернень, таких як: "Дайте номер телефону аптеки", "Познайомте мене з дівчиною" тощо.

Звернення клієнтів на телефон довіри мають широкий діапазон стресових ситуацій, серед яких: проблеми соматичного і психічного здоров'я; любовні, дружні й подружні взаємовідносини; пошук сенсу життя; невдоволення собою, бажання змінити себе; відсутність коштів та пошук партнера; сексуальні проблеми, зокрема і мастурбація; конфлікти з батьками, вчителями й однолітками; професійні й навчальні проблеми; труднощі, пов'язані з вагітністю і методами контрацепції; проблеми відповідності референтній групі; адміністративно-правові питання; самотність; фізичне й сексуальне

наси́льство; проблеми, пов'язані із суїцидальними діями та думками; езотеричні і метафізичні проблеми; невміння організувати свій вільний час у зв'язку із недостатньою інформованістю про засоби організації дозвілля тощо

Для полегшення освоєння техніки телефонного консультування, і навіть для кодування проблеми, при документальному оформленні дзвінків у відповідному документі (журналі) є *класифікація проблем*.

1. *Екзогенні* - проблеми ("людина - оточення"). Ця найчисельніша група звернень включає у себе проблеми, які виникають як у партнерстві (дружньому, любовному, сімейному), так і у контактах з малим (найближче оточення) та дуже великим (державні інститути, церква і ін.) соціумом. • взаємини партнерів; • сексуальні проблеми; • проблеми, пов'язані з вагітністю; • сімейні відносини; • контакти з однолітками; • навчання; • вибір фаху і самовизначення; • робота; • адміністративно-правові проблеми;

2. *Ендогенні* - проблеми ("людина – внутрішній світ"). • соматичне здоров'я; • психічне здоров'я; • психофізіологічний розвиток; • загальний розвиток.

3. Безпосереднє використання телефону довіри клієнтом: • звернення з єдиною метою маніпулювання консультантом; • розіграші; • мастурбація "на голос".

Основними принципами роботи «Телефонів довіри» є анонімність та конфіденційність. Обговорення телефонної розмови можливе в процесі супервізії за необхідності надання взаємодопомоги, і навіть під час навчальних занять – за допомогою лише фабули відповідної консультативної розмови.

Оптимальним режимом праці будь-якого «Телефону довіри» є цілодобовий режим роботи двох і більше консультантів на багатоканальній телефонній лінії. Важливим являється той факт, що допомога надана працівниками «Телефону довіри» повинна відповідати принципу доступності, що можна визначити поінформованістю про можливість отримання фахової допомоги, за простотою звернення та допомогою, не беручи до уваги соціального статусу або матеріального становища абонента тощо.

Лекція №10
САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

План

1. Психолого-педагогічні основи самовдосконалення.
2. Методи самовиховання особистості.
3. Формування самооцінки особистості.
4. Самоактуалізація і самоосвіта.
5. Самомоніторинг особистості.

1. Психолого-педагогічні основи самовдосконалення

Становлення людського індивіду як особистості видатний український психолог Г. Костюк визначає мірою сформованості свідомості, системи психічних властивостей, що обумовлює здатність участі людини в суспільній діяльності.

Головним у самовдосконаленні особистості є засвоєння індивідом створених суспільством матеріальних й духовних цінностей, а також його діяльність зі створення нових цінностей, що обумовлює формування властивостей особистості. Структуру особистості в «горизонтальному плані» Г. Костюк визначає через формування якостей особистості у відповідності з будовою діяльності, в якій вони набувають діяльнісної характеристики у вигляді їх змістової, мотиваційної та операційної сторін.

Серед складових «вертикальної» ієрархічної структури особистості Г. Костюк виділяє такі підструктури: спрямованість, характер, освіченість, свідомість, розумові якості, динамічні особливості поведінки (темперамент).

Педагогічна психологія визначає три основні види спрямованості особистості: особиста (ставлення до себе, феномен «Я»), колективістична і ділова. Основою особистості молодшої людини стає структура мотивів студента, яка формується протягом навчання. Найважливішими складовими навчальної діяльності виступають мотиви й цілі, які визначаються мотиваційно-особистісним аспектом з формування позитивних навчальних мотивів і особистісних якостей.

Ж. Піаже розробив концепцію психологічного конструктивізму, яка визначає метою освіти розвиток особистості з опорою на інтереси

й потреби людини, що обумовлює необхідність їх вивчення. Ф.А. Дістервег писав: «Розвиток і освіта жодній людині не можуть бути дані або повідомлені. Той, хто бажає до них прилучитися, повинен досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням. Зовні можна дістати лише збудження... Усе мистецтво виховання і освіти не більше і не менше як мистецтво збудження..., те, що людина не набула своїми силами, їй не належить». Залежність ефективності діяльності від сили мотивації визначається законом Йеркса-Додсона: чим сильніше збудження до дії, тим вищою є результативність діяльності. Тому мотиви можуть характеризуватися кількісно (сильні-слабі). Усвідомлення вирішального значення мотивації для успішності діяльності дозволило сформулювати принцип мотиваційного забезпечення діяльнісного процесу, який обумовлює необхідність цілеспрямованого формування в особистості мотивації трудової діяльності.

Використання системи психологічних й педагогічних стимуляторів активної діяльності З. Слєпкань відносить до однієї з психолого-педагогічних умов активізації пізнавальної діяльності. Стимул визначається як своєрідний поштовх, який спонукає людей до підсилення діяльності, інтелектуальних, творчих сил й можливостей. Розрізняються зовнішні й внутрішні стимули. До зовнішніх належать адміністративні заходи, заохочення, покарання. Зовнішні мотиви можуть бути позитивними (мотиви успіху, досягнення) й негативними (мотиви уникнення, захисту). Розрізнення мотивів за ознакою знаку їх впливу на діяльність, на думку А. Реана, є більш важливим й плідним, ніж за критерієм «зовнішнє-внутрішнє». Внутрішня мотивація обумовлена значущістю самої по собі діяльності для особистості. До внутрішніх належать ті стимули, що мобілізують волю, розумові процеси особистості. Останні створюються значно важче, ніж зовнішні.

2. Методи самовиховання особистості.

Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті, усією соціальною політикою нашої країни визначено ряд актуальних завдань педагогічної науки з метою забезпечення оптимального безконфліктного розвитку та адаптації особистості у сприятливих

соціальних умовах, стимулювання її до самореалізації. Це обумовлює специфічність методів самовиховання особистості.

Метод дії на особистість. Особистість повинна бути завжди готовою до змін, завдяки постійному підвищенню кваліфікації, пілотним проектам, груповим консультаціям; розвивати й удосконалювати свої професійні компетенції та теоретичні знання; здобувати нові знання та навички і застосовувати їх на практиці; самостійно або разом з іншими критично аналізувати та оцінювати власну роботу та роботу інших.

Частіше зустрічається тип людей, гранично відкритих для контактів («свій хлопець»), готових вислухати будь-кого й поділитися всім, навіть найпотаємнішим, складовим ядром своєї особистості. Коли спроби встановити подібні контакти починають граничити з хамською нав'язливістю й камуфлюватися нібито природною простодушністю, то зазвичай викликають відторгнення. Такі псевдо близькі контакти бувають найчастіше короткочасними, але не із-за відгородженої зовнішніми оболонками, а із-за духовної мізерності самого ядра. Такі якості для особистості недопустимі.

Важливість усвідомлення свого Я підкреслюється роботами багатьох учених. Корисно нагадати відоме в психології «вікно Джогаррі» (назва ця складена з аббревіатури імен і прізвищ авторів). Складний внутрішній світ людини складається з декількох нерівних частин, з яких тільки деякі відкриті для самої людини і людей, що оточують її. Умовно особистість можна представити сукупністю чотирьох зон: відкритою, прихованою, «сліпою» і невідомою.

Особистість має уміти оцінити відкриту зону – ту частину внутрішнього світу людини, яку видно всім й добре відому самій людині. Це та відкрита світу частина інформації про особистість за якою можна судити про властивості, індивідуальні особливості людини. Саме ця зона складає «імідж», репутацію, за нею судять про людину, й завжди ця зона знаходиться під особливим контролем особистості. Друга, «сліпа» зона, закрита для людини, але відкрита оточуючим. Завжди ми дивуємося зі свого голосу, якщо чуємо його в записі, – хіба цей чужий голос мій? Саме тому з такою увагою ми розглядаємо свої фотографії і слухаємо відгуки про себе. Третя зона представляє ту частину внутрішнього світу людини, яка добре відома їй (з її слабкостями і навіть пороками), але закрита для інших людей. І,

четверта зона невідома нікому, це фрейдистський світ підсвідомого, інстинктивного. Люди по-різному відносяться до спроб оточуючих «розкрити сейф» їх внутрішнього світу: хто прагне допомогти цьому, хто відкидає будь-яке втручання в своє Я.

Очевидно, що розвиток будь-якої системи можливий лише в результаті глибокого аналізу її функціональних особливостей і визначення цілей, напрямів її вдосконалення. Для особистості – постійний, об'єктивний самоаналіз, цілеспрямоване порівняння своєї поведінки з критеріями совісті, честі, достоїнства, самооцінка адекватності вчинків своїм цілям і можливостям, створення власної системи цінностей, визначення понять добро – зло, добре – погано. Самовиховання – цілеспрямований процес з розвитку кращих, соціально цінних властивостей особистості і категорична заборона самому собі поганих вчинків й навіть помислів.

Метод позитивного підкріплення. Ефективним способом стимуляції діяльності особистості є метод позитивного підкріплення. Цей метод неусвідомлено застосовується в повсякденному житті постійно: мати, радіючи хорошему вчинку дитини, говорить їй «Ах ти мій легінь», начальник, бажаючи підкреслити досягнення співробітника, дякує йому, тому хто поступився місцем в автобусі говорять «спасибі» і так далі. І кожного разу слова подяки, потиск руки, усмішка, ласка, премія, орден є реакцією на хороший вчинок, особливо відзначають його, підкріплюють і цим стимулюють діяльність людини. Часто людина сама підбадьорює, хвалить себе в найнесподіваніших формах («Ах який же я легінь!»). Звичайне позитивне підкріплення хорошого і негативна, засуджуюча реакція на погане здійснюються не усвідомлено, майже рефлекторно про це завжди повинна пам'ятати особистість.

Позитивне підкріплення як метод, направлений на досягнення певної мети, застосовується глибоко продумано і стає тактикою поведінки людини. Наприклад, прикро, коли приємний (або потрібний) знайомий рідко вибирає час для телефонної розмови з дівчиною, але якщо при черговому дзвінку дівчина буде продумано зацікавленою, люб'язною, цікавою співбесідницею, то вірогідність нової бажаної розмови значно зросте – спрацює механізм позитивного підкріплення. Якщо дочка без нагадування й прохань вимила посуд й

матір за це приголубить й подякує їй, то можна з великою підставою сподіватися на черговий «подвиг» дочки.

Метод позитивного підкріплення особистість повинна уміти зводити в ранг життєвої стратегії своїх оточуючих. Завжди успіхи й невдачі змінюють один одного, й дуже багато хто вельми бурхливо реагує на зриви й помилки. Можна злитися, лаяти себе й інших, можна навіть поплакати або вилити свою гіркоту на оточуючих, але корисно зрозуміти, що «сльози горю не допоможуть», що усвідомлена помилка вже не страшна і розумно радіти успіху і поблажливніше відноситися до своїх і чужим промахів. Кращий спосіб позитивного підкріплення при успіху, вірному рішенні, творчій знахідці – зробити те, що сподобається самому собі й іншим, підкріпити радість звершення своїм схваленням. Тільки слід пам'ятати, що далеко не завжди підкріплення повинне бути регулярним, епізодичне (варіабельне) підкріплення ефективніше (до речі, саме на варіабельному підкріпленні засновані щасливі любовні відносини).

Метод розумного самовимушення. Дієвість методу розумного самовимушення значно спрощує ритм життя, робить його чіткішим й ємким. Наприклад, щоб бути на роботі вчасно, необхідно встати в 7 ранку й саме на цей час розумно поставити свій будильник. Проте багато хто ставить будильник на півгодини раніше, щоб декілька хвилин поніжитися в ліжку. Ці дивні півгодини життя важко назвати сном, швидше це неспання на тлі тривожних побоювань, що можна знов заснути й запізнитися на роботу. Чи не розумно ці півгодини віддати повноцінному сну й змусити себе встати відразу, о 7 годині?

Метод самоаналізу (самопостереження). Складно без підготовки й глибокого, всебічного обдумування реалізувати метод самоаналізу (самопостереження). Для особистості важливо вести постійний контроль за своєю поведінкою не тільки в суспільстві, але й наодинці з собою. Придивіться уважніше до поведінки більшості людей, що оточують вас, до їх міміки, виразу обличчя, жестів, манер, й вам стане ясною невідкладна актуальність самовиховання й самоконтролю. Цей слухає товариша, широко розкривши рота, інший самозабутньо чистить пальцем ніс – не хочеться перераховувати те, що роблять люди, втративши контроль за своєю поведінкою. Особливо, якщо вони вважають, що ніхто не дивиться на них, адже фактично людина завжди під безперестанним спостереженням.

Метод самоаналізу дозволяє особистості провести достовірну інвентаризацію своїх фізіологічних даних, облік суб'єктивних особливостей інтелектуального і морального потенціалу, уникнути ідеалізації, «ефекту ореолу». Те, що думає і аналізує особистість котра має чутливі внутрішні ваги, звані совістю й вимірюючу правомірність і етичність не тільки його вчинків, але й навіть таємних помислів. Зробивши поганий вчинок, не слід швидше виганяти його зі своєї пам'яті, хай розкаяння совісті будуть болісні, хай жаль і розкаяння будуть глибоко відчуті, тільки таким шляхом можна заборонити собі робити погане. Особистість, що володіє цим методом самовиховання ніколи не дозволить собі упиватися власним красномовством, грубіянити оточуючим, глумитися над підлеглим, зневажати слабких і залежних. З роками самоаналіз стає невід'ємною частиною особистості, його постійне застосування не створюватиме яких-небудь незручностей.

Методи захисних блокувань психіки людини від перевантажень. Світ постійно вторгається в життя людини, й вдень й вночі працюють всі п'ять його органів чуття: зір, слух, дотик, смак й нюх. Всю інформацію, що поступає, основний об'єм якої, близько 90%, поступає через зір, мозок повинен обробити і оцінити в найкоротші терміни, і все частіше люди не справляються з цією лавиною відчуттів, важливих і другорядних відомостей, з емоційною напругою. Природа мудро виробила складну систему обмежень,

захист від надмірної інформації, яка допомагає людині не тільки відокремити важливе від неістотного, але і врятувати психіку від перенапружень. Проте більшість людей не можуть швидко звільнитися від негативних вражень, гостро й довго переживають і вишукують причини життєвих невдач. Безсоння, неврози, стресові стани можуть привести до порушень психічного здоров'я й викликати функціональні зрушення в організмі.

Додатково до природної системи обмежень (сон, невелика ємкість пам'яті, короткочасне зберігання в ній інформації) розроблені різні методики, що дозволяють захистити психіку людини від негативних дій навколишнього середовища. Методи захисних блокувань психіки людини від перевантажень вибираються й освоюються людиною індивідуально.

Для особистості важливим є здатність перемикаати свої думки на відверті теми, на радісні події минулого, знов переживати світлі, мажорні сюжети книг або розповідей друзів. Можна упевнено заявити, що алкоголь і навіть найлегші наркотичні засоби (паління, кава) створюють лише ілюзію зняття стресу й не сприяють виведенню з нього.

У періоди важких потрясінь й переживань багатьом людям помітне полегшення приносить молитва, звернення віруючого до божества за підтримкою й допомогою. Несправедливість, важке матеріальне і сімейне положення, відсутність духовної підтримки й взаєморозуміння, безвихідність, розчарування в оточуючих людях примушують звертатися до вищих сил й просити у них заступництва, підтримки, а іноді й дива. Поза сумнівом, що щирий, об'єктивний і чесний аналіз ситуації, обдумування і зіставлення фактів, поведінки оточуючих, молитва й віра в допомогу Творця приносять помітне полегшення, самоочищення й допомогу. Молитва дійсно полегшує душевні страждання, якщо вона має в своїй основі глибоку віру в Бога, але справляє відштовхуюче враження, якщо носить характер гендлярської операції: «Допоможи мені, Господи, а я тоді тобі поставлю в церкві найбільшу свічку». Про ці духовні складові життя людей завжди повинен пам'ятати майбутній соціальний педагог.

Отже, можемо констатувати, що методи самовиховання: дії на особистість; позитивного підкріплення; розумного самовимушення; самоаналізу (самопостереження); захисних блокувань психіки людини від перевантажень є необхідною складовою самовдосконалення особистості.

3. Формування самооцінки особистості.

Об'єктивна самооцінка є важливою ланкою методів самовиховання. Психофізіологічний потенціал людини визначається природженими, генетичними задатками, типом вищої нервової діяльності і емоційно-вольовою сферою, тому складно неупереджено аналізувати власну поведінку, наслідки своїх вчинків, ще складніше оцінити своє місце в суспільстві, свої можливості. Людина зобов'язана гідно виконувати свою високу місію, повинна постійно вивчати Всесвіт і удосконалювати себе. Кожна людина володіє сумою певних

властивостей, своїм інтелектуальним, творчим і психофізіологічним потенціалом.

Самовиховання як й самооцінювання починається в дитинстві й триває все життя. Однак, як показують дослідження А.Я. Арета, О.І. Кочетова, Л.І. Рувинського, В.І. Селіванова й інших, потреба в самовихованні особливо чітко визнається школярами в підлітковому віці, коли вони стоять на порозі зрілості, тобто в той перехідний період розвитку, для якого самим характерним є формування переконань і життєвих ідеалів, становлення самостійності, що проявляється у свідомому відношенні до життя й власних обов'язків, критичному відношенні до людей і самим собі. Це підготовлено накопиченим життєвим досвідом і вихованням, вимагає перегляду відношення до якостей власної особистості, своїх обов'язків, перегляду взаємин з іншими людьми. Переоцінка або глибока оцінка себе й інших при зіставленні з ідеалом й в інтересах реалізації подальших цілей породжує потребу в самовихованні, що актуалізується в процесі роботи над собою.

Самооцінка у структурі самовдосконалення

Основи самопізнання людина опановує вже з раннього дитинства – спочатку вдома, в сім'ї, а потім у школі, коледжі, інституті, університеті, на роботі. Нас завжди за щось хвалили, за щось карали, вказували на те, що в нас правильне й що, навпаки, гідне осуду. Отже, опосередковано, ми мали можливість дізнатися, які в нас є позитивні риси й недоліки. Людині в її житті більше дістається

покарання, ніж похвал, й така оцінка, звичайно, є не завжди правильною. Одержані відомості ми порівнюємо з життям, й багато що в оцінці власного «Я» піддаємо змінам. Шкільні оцінки теж, хоч й до певної міри, свідчать про наші здібності й орієнтацію. Людина також знає, спритна вона фізично чи незграбна, вважають її вродливою чи ні. Далі йдуть такі ролі в житті, як син, дочка, брат, сестра, батько, мати, службовець, спортсмен, громадський діяч, у виконанні яких ми досягаємо різних успіхів.

Порівняння являє собою непряму оцінку нашого «Я». Кожен з нас зустрічався з ним ще в ранньому дитинстві. Батьки нам ставили за приклад брата чи сестру, або ж нас самих – за взірць іншим. Подібне було і в школі. В подальшому житті ми теж щодня зустрічаємося з добрими й поганими прикладами. Порівняння може бути для людини

оманливе, а то й шкідливе. Уявімо собі, що хтось страждає комплексом неповноцінності, який задає тон усій його поведінці. Людина налякана, всього боїться, ховається в закуток і на поведінку інших вона дивиться з точки зору цього комплексу. Інші ж, постійно бачачи її в такій ролі, відповідно й ставитимуться до неї. Проте було б помилкою – якщо це стосується нас – обмежитися наведеним вище констатуванням, скласти руки й заспокоїтися на тому, що в кожного, мовляв, є якийсь комплекс.

Сутність поняття самооцінки

Знання про себе, поєднане з певним ставленням до себе, становить самооцінку особистості. Процеси самопізнання супроводжують переживання різних емоцій, які формують у людини ставлення до себе. Самооцінка – це оцінка особистості самої себе, своїх можливостей, якостей й місця серед інших людей. Вона є важливим регулятором поведінки людини. Самооцінка впливає на ефективність діяльності людини і дальший розвиток її особистості. Взаємовідносини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, ставлення до успіхів і невдач також залежать від самооцінки.

Самооцінка є засобом самовираження, створення в оточуючих більш приємного враження про себе. Особистість оцінює себе двома шляхами: шляхом співставлення рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності; шляхом порівняння себе з іншими людьми. Чим вищий рівень вимог, тим важче їх задовольнити. Успіхи та невдачі в будь-якій діяльності суттєво впливають на оцінку індивідом своїх здібностей в цьому виді роботи: невдачі зазвичай понижують рівень вимог, а успіхи підвищують їх. Не менш важливим є і момент порівняння. Оцінюючи себе, індивід свідомо чи несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не лише власні досягнення, але і всю соціальну ситуацію в цілому. Самооцінка не є постійною, вона змінюється залежно від обставин.

Відповідно до ступеня адекватності, розрізняють два види самооцінки: адекватну й неадекватну. Неадекватна самооцінка згідно з еталоном, з яким вона порівнюється, може бути завищеною або заниженою. Знати самооцінку дуже важливо для процесу взаємовідносин, морального спілкування. Знаючи тип самооцінки, можна певною мірою нею регулювати. Визначаючи власну

самооцінку слід знати орієнтовні характеристики людей із завищеною і заниженою самооцінкою. Людина з низькою самооцінкою не хоче братися ні за що нове, оскільки боїться, що в неї нічого не вийде, не може терпіти ризику, тому що не вірить, що її зусилля до чого-небудь приведуть. Вона не намагається що-небудь змінити у своєму житті, оскільки вважає, що керувати майбутнім неможливо. Характерні якості таких людей: упевнені, що небагато варті (принижена гідність); бояться здійснити помилки; постійно мріють про фізичну досконалість; обмежуються інтересами і вчинками, які добре відомі і безпечні; не вміють сприймати компліменти; в спілкуванні з іншими передусім турбуються про враження, яке справляють на них; несміливі; схильні до самогубної поведінки (наприклад, вживання наркотиків); або не сприймають критики, або впадають від неї в розпач.

Людина з високою самооцінкою розуміє, що є неповторною особистістю й може багато дати іншим людям. Ця людина ризикує, хоча і не завжди успішно. Така людина не вважає, що нею керують зовнішні обставини: навпаки, вона вважає, що сама спрямовує хід свого життя, відчуває себе впевненою й добре знає, чого хоче, має в житті менше розчарувань. Така людина знає себе, свої слабкі і сильні сторони досить добре, щоб відчувати себе впевненою навіть у світлі чийогось несхвалення. Характерними рисами таких людей є: впевненість в тому, що вони володіють достатньою цінністю; роблять помилки і навчаються на них; сприймають свій фізичний вигляд таким, як він є, навіть якщо він недосконалий; досліджують нові можливості та інтереси, використовують їх як можливість для подальшого зростання; спокійно сприймають компліменти; безпосередні в спілкуванні з іншими; турбуються про своє фізичне й емоційне здоров'я; сприймають критику як можливий шлях зростання.

Для того, щоб визначити вирішальні умови об'єктивної самооцінки необхідно навчитися об'єктивно судити про себе, давати справедливую самооцінку. Такими умовами є: наявність життєвого досвіду; спостережливість; постійне самопізнання; здорова суспільна думка в колективі.

Правила формування об'єктивної самооцінки

Необхідно шукати в собі все позитивне й розвивати його. Негативне можна перемогти, якщо знаєш про це і розвиваєш у собі позитивні якості.

Починати необхідно із самооцінки одного виду діяльності, а потім перенести на інші сфери життєдіяльності (спорт, працю, навчання).

Порівняти свою самооцінку з оцінкою інших людей. Якщо необхідно – встановити причини розбіжностей.

Обов'язково треба мати еталон, ідеал зразок, згідно з якими людина ефективніше оцінює себе і постійно прагне до самовдосконалення.

Постійний пошук особистості самої себе (пізнання, аналіз, оцінка) – шлях до зрілого самовдосконалення.

У самооцінці свого «Я» існують такі компоненти:

Когнітивний, що містить уявлення суб'єкта про себе і навколишнє середовище, в якому він перебуває (рівень пізнавальних здібностей, сила інтелекту, вміння аналізувати свої внутрішні психічні процеси, задоволеність чи незадоволеність своїм соціальним становищем порівняно з іншими (статус у групі, колективі, суспільстві).

Емоційно-оцінний: авторитет серед ровесників, ставлення інших до власного «Я», міра впливу себе на інших.

Суспільно-поведінковий: бажання завжди бути на передньому плані, прагнення самоутвердитися з-поміж інших, зайняти пріоритетне місце, спираючись при цьому на свої сильні якості інтелектуальних здібностей, фізичні та моральні переваги або, навпаки, бути непомітними у групі, триматися осторонь відповідальних колективних справ, знаючи слабкі місця свого «Я».

Виокремлюють чотири **рівні самооцінки**, які певною мірою збігаються із стадіями розвитку самовиховання, це: процесуально-ситуативний, якісно-ситуативний, якісно-консервативний і якісно-динамічний.

На процесуально-ситуативному рівні людина не встановлює зв'язків між своїми вчинками і якостями особистості. Оцінка свого «Я» здійснюється лише за окремими зовнішніми результатами діяльності. Самовиховання має характер самовиправлення вчинків, коли людина, приймаючи рішення виправитись, не передбачає ще розвитку своєї

особистості, а ставить за мету лише вдосконалення одних вчинків й відмову від інших.

На якісно-ситуативному рівні людина встановлює прямолінійні зв'язки між своїми вчинками й якостями. За таких умов здійснення або нездійснення окремого вчинку ототожнюється з наявністю або відсутністю відповідної якості. Людина вже усвідомлює, що якості – це щось більше і складніше, ніж окремий акт поведінки, що окремий вчинок не обов'язково адекватний і ототожнений з ним якості й може мати випадковий, а інколи й протилежний іншим вчинкам характер.

Самооцінка на цьому рівні має тенденцію до необ'єктивності та непостійності. Такі коливання самооцінки спричиняють ситуативність самовиховання.

Якісно-консервативний рівень характеризується руйнацією прямолінійних, формальних зв'язків між вчинками та якостями особистості. Якість абстрагується людиною від конкретного вчинку, виступає в її свідомості як самостійна об'єктивна реальність. Усвідомлення того, що конкретний вчинок не означає засвоєння відповідної якості, руйнування прямолінійних зв'язків між ними, недостатнє усвідомлення нових складних зв'язків між якостями особистості та поведінкою приводить до певного відриву внутрішнього світу від безпосередньої практичної поведінки. Головну роль у самооцінці виконує констатація вже досягнутого раніше рівня розвитку якостей особистості поруч з недооцінкою коректив, які вносяться в характеристику внутрішнього світу новими змінами в поведінці. Самооцінка має тенденцію до консервативності й недостатньої об'єктивності. Негативний досвід набуття якостей шляхом удосконалення окремих вчинків і крах надій на легкий успіх спричиняють зниження впевненості у можливостях самовиховання. Водночас на цьому рівні є передумови для активнішого саморозвитку.

Якісно-динамічний рівень характеризується усвідомленням складних зв'язків між якостями особистості та вчинками. Зникає розрив між внутрішнім світом і безпосередньою поведінкою. Самооцінка має тенденцію до об'єктивності. Вона коригується ставленням до самовиховання, можливостями удосконалення своїх якостей. Самовиховання набирає ознак усвідомленого, планомірного та активного процесу.

Рівні самооцінки відображають певною мірою вікові особливості. Для дітей молодшого шкільного віку характерним є перший рівень, для молодших підлітків – другий, для старших підлітків – третій, а для юнацького віку – четвертий рівень.

Основна умова виправлення неадекватної самооцінки – йти назустріч проблемам, намагатись вирішувати їх, а не уникати. Ті, хто починають діяти замість того, щоб уникати, більш схильні сприймати труднощі реалістично, відверто. Протилежне характерне для низької самооцінки. Неприятлива самооцінка виражається у запереченні, викривленому уявленні, спробі зміни усвідомленої правди. Цей процес веде до загального неприйняття себе і складає основу неадекватної самооцінки. Це також блокує можливість підвищення самооцінки шляхом досягнень й успіхів, оскільки викривлене сприйняття себе виступає як механізм захисту від нових вражень, які принесуть, на думку майбутніх фахівців соціальної сфери, ще більше негативних переживань.

Відтак, шляхом виправлення неадекватної самооцінки є емоційне схвалення в розумних межах з метою саморозкриття особистості.

Занадто висока чи занадто низька самооцінка порушують процес самоуправління, спотворюють самоконтроль. Особливо це помітно в спілкуванні, де особи з завищеною й заниженою самооцінкою виступають причиною конфліктів. При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе відношення до інших людей й неповажне ставлення до них, через занадто різкі й необґрунтовані висловлювання на їхню адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості й зазнайства. Низька критичність до себе заважає їм навіть помічати, як вони ображають інших зарозумілістю й незаперечністю суджень.

При заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати через надмірну критичність людей з заниженою самооцінкою. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не вибачають жодного промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. Коли в тобі бачать тільки погане і постійно вказують на це, то виникає ворожість до джерела таких оцінок, думок і дій.

Формування низького рівня самооцінки у людей призводить до зниження їхньої активності, відсутності бажання досягти значимих цілей, викликає появу пасивності, інертності при необхідності зробити важливі й рішучі дії. Все це веде до зниження прагнення до самореалізації, самоствердження, людина боїться займати у житті активну позицію, рішуче досягати поставлених завдань, у неї може відбуватись певна фіксація у свідомості своєї неповноцінності, недостатнього рівня розвитку здібностей й нездатності досягти успіху в житті. Така людина ніколи не буде проявляти ініціативу у будь-якій справі, буде намагатися ухилитися від вирішення проблем й завдань, буде відчувати себе нездатною до опанування новою діяльністю, знаннями, уміннями.

Така життєва позиція приведе до появи певних ускладнень із повноцінним функціонуванням у суспільстві, можливим й ймовірним є виникнення психологічних проблем, неврозів, погіршення стосунків й взаємодії з родичами, близькими і іншим оточенням.

4. Самоактуалізація і самоосвіта.

Самостійна діяльність – це завжди творчість, якщо є самоактуалізація особистості, адже самостійність, на думку психолога А. Ребера, – це модель поведінки, яка виявляється більше внутрішніми факторами психологічної природи людини, ніж зовнішніми факторами оточення.

Самоактуалізація – це потреба самовдосконалення, прагнення розвитку і виявлення своїх можливостей. Цієї ж думки дотримувалися А.-Х. Маслоу, К.-Р. Роджерс та ін. Дійсно, самостійна робота, як процес, тісно пов'язана із такими поняттями як самостійність, самокерівництво, самосвідомість, самореалізація, саморегуляція, самодопомога, самоконтроль. Поняття «самоактуалізація» запропонував Курт Голдштейн, як мотив усвідомлення усіх своїх потенційних можливостей. У теорії особистості Абрахама Маслоу самоактуалізація – це високий рівень психологічного розвитку, «актуалізація» усього потенціалу особистості.

На сучасному етапі є необхідність у виокремленні основних підходів щодо визначення самоактуалізації особистості в цілому і самоактуалізації особистості майбутніх бакалаврів соціальної сфери зокрема, а також у розкритті потенціальних можливостей процесу

самоактуалізації особистості стосовно вдосконалення процесу організації самостійної навчальної діяльності і підвищення ефективності її здійснення в умовах педагогічного університету.

Однак, як зазначають викладачі, інтерес до навчання у студентів постійно падає. Щоб спонукати бажання до навчання, викладачу недостатньо дати завдання, необхідно включити такі важелі, щоб у студента виник інтерес або внутрішня потреба це зробити. Без самоактуалізації навчання студентів часто нерезультативне.

Самоосвіта – засіб навчання, який:

- відповідає конкретній дидактичній меті та завданням;
- формує у студентів необхідний обсяг та рівень знань, навичок і умінь для розв'язання пізнавальних завдань, поступового просування від нижчих до вищих рівнів розумової діяльності;
- сприяє виробленню у студентів психологічної готовності до самостійного систематичного поповнення своїх знань і вироблення умінь орієнтуватися в потоці наукової та суспільної інформації;
- є знаряддям педагогічного керівництва та управління самостійною пізнавальною діяльністю студентів в процесі навчання.

Самоосвітня робота на будь-якому рівні має конкретну мету. Кожна особистість знає порядок і прийоми виконання роботи. Самоосвіта повинна відповідати навчальним можливостям особистості, а ступінь складності задовольняти принцип поступового переходу від одного рівня самостійності до іншого, забезпечуючи поєднання різних видів самостійної роботи. Призначення самоосвіти – розвиток пізнавальних здібностей, творчого мислення, ініціативи в прийнятті рішення.

Взаємозв'язок самоосвіти з самовихованням

Освіта і самоосвіта, як виховання і самовиховання – дві сторони процесу формування особистості. Самовиховання – свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних. Самовиховання успішно здійснюється за певних умов. Передусім воно потребує від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси. Щоб збагатити студентів університету відповідними знаннями і вміннями, вивчається ряд дисциплін з психічної діяльності людини. **Для**

взаємозв'язку самоосвіти й самовиховання розглянемо найбільш дієві прийоми.

Прийом самопереконавання. Його суть полягає в тому, що студенту пропонують у певній конкретній ситуації знайти аргументи й за їх допомогою переконати себе в тому, правильно чи неправильно він вчинив, або в конфліктній ситуації переключити думки на інші теми і справи, які б відвернули його від конфлікту, заспокоїли.

Прийом самонавіювання. Його пропонують використовувати у випадках, коли необхідно подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення студентом подумки або вголос певних суджень. Наприклад, щоб подолати запальність, можна запропонувати таке судження: «Ненавиджу в собі запальність. Я повинен й можу її позбутися».

Прийом самопідбадьорювання. Він ефективний, коли студент, особливо першого курсу, губиться в складних ситуаціях, зневірюється у власних силах та можливостях.

Прийом самозаохочення. Застосовують у випадках, коли студент, долаючи певні труднощі, виконав складне завдання. До них вдаються, коли необхідно подолати негативні риси особистості.

Прийом самопримусу. Допомагає у боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися чи працювати, з лінощами.

Прийом самоаналізу. Йому належить вирішальна роль у самовихованні. Він передбачає уміння аналізувати свої вчинки, давати їм певну оцінку.

Практичні прийоми. До них, зокрема, належить прийом «крок уперед» – щоденне планування діяльності на наступний день. Доповнює його прийом «оцінювання прожитого дня» – аналіз студентом своїх дій, вчинків та недоліків.

Прийом «правила моєї поведінки». Полягає у дотриманні складених для студента правил поведінки. Привчає до виконання своїх обов'язків.

Прийом самозобов'язання. Передбачає планування студентом роботи над собою на місяць, семестр або рік, залежно від того, які риси особистості він прагне сформувати чи подолати і в який термін.

Прийом «упізнай себе». Має характер гри: куратор дає неповну характеристику студенту, не називаючи його прізвища, той впізнає себе, а товариші доповнюють цю характеристику.

Прийоми «самохарактеристики» та «взаємохарактеристики». Полягають у тому, що підготовлені таким чином характеристики обговорюються в колективі, це привчає студентів до самоаналізу й дає викладачу багатий матеріал для роботи з ними.

5. Самомоніторинг особистості.

- **Існують спеціальні прийоми роботи над собою у процесі реалізації самомоніторингу:**
- **самопереконавання** – його сутність полягає у здатності знайти у певній ситуації аргументи і за їх допомогою переконатися у правильності чи неправильності свого вчинку або переключити в конфліктній ситуації думки на інші теми й справи, які відвернули б його від конфлікту, заспокоїли;
- **самонавіювання** – використовується за потреби подолати у собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення подумки або вголос певних суджень. Наприклад, щоб подолати запальність, потрібно повторювати таке судження: «Ненавиджу в собі запальність. Я повинен і можу її позбутися»;
- **самопідбадьорювання** – цей прийом ефективний, якщо людина губиться у складних ситуаціях, зневірюється у власних силах та можливостях;
- **самозаохочення** – застосовується, якщо особа, долаючи певні труднощі, виконує складне завдання, а також за необхідності подолати негативні риси особистості та для усвідомлення своїх успіхів;
- **самопримус або самонаказ** – допомагає у боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися, працювати, з лінощами; сприяє формуванню відповідних настанов, наприклад, на усунення небажаних або шкідливих звичок;
- **самоаналіз** – має вирішальну роль у самовихованні, оскільки передбачає уміння аналізувати свої вчинки, давати їм оцінку;

- **практичні прийоми** – до них належать прийом «крок уперед» – щоденне планування діяльності на наступний день; прийом «оцінювання прожитого дня» – аналіз своїх дій, вчинків, успіхів і недоліків;
- **«правила моєї поведінки»** – полягає у дотриманні правил поведінки, а також привчає до виконання своїх обов’язків;
- **самозобов’язання** – передбачає планування роботи над собою на місяць, семестр або рік залежно від того, які риси особистості й в який термін прагнуть сформувати чи скорегувати;
- **самохарактеристика** – сутність цього прийому полягає у написанні своєї характеристики, що привчає до самоаналізу;
- **самопокарання** – усвідомлення та переживання своєї провини, незадоволення собою.

ВИСНОВОК. Самовдосконалення є свідомою й цілеспрямованою діяльністю людини, яка спрямована на вдосконалення своєї особистості та розглядається перш за все з точки зору, що необхідно вдосконалити.

Особистість ставить перед собою ціль – якнайкраще підготуватись до майбутньої професійної діяльності. Відповідно, змістом, завданнями професійного самовдосконалення особистості є її особистісні якості, які професійно значимі. Це високий рівень методологічної професійної

підготовки, підготовка його до постійного розвитку моральної культури, розвиток здатності до широкої й глибокої діяльності.

Рушійні сили самовдосконалення особистості визначаються як зовнішніми соціальними вимогами так й особистим ставленням до цих вимог. Переборення внутрішніх протиріч, що виникають між цими двома факторами, по суті є процесом саморуху й саморозвитку особистості. Як самовдосконалення є продовженням й умовою успішного суспільного виховання, так і професійне самовдосконалення є продовженням і умовою успішного професійного виховання особистості.

ДЛЯ НОТАТОК

ЛІТЕРАТУРА

1. Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
2. Дії підрозділів ДСНС України в умовах воєнного стану: навчальний посібник / за заг.ред. М. Ковалю. Львів, 2023. 307 с.
3. Голіна В.В., Головкин Б.М., Валуйська М.Ю. Віктимологія: навчальний посібник. Київ: видавництво «Право», 2017. 308 с.
4. Калязіна Т.В. Психологічні умови попередження проявів віктимності в інтелектуально обдарованих підлітків: 19.00.07 – дис. ... к.психол.н. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019.
5. Кердивар В.В., Христенко В.Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.
6. Кримінологія: підручник / за заг.ред. В.В. Чернея ; за наук. ред. О.М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
7. Кришталь А.О. Психологія віктимної поведінки: курс лекцій. Черкаси: ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ, 2023. 122 с.
8. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: підручник. Київ: видавництво «Либідь», 2019. 520 с.
9. Освітньо-професійна програма «Екстремальна та кризова психологія» підготовки здобувача на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки». Черкаси: ЧІПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2021. 54 с.
10. Примуш В.М. Загальна соціологія: навч. посібник. Київ: Професіонал, 2004. 590 с.
11. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5. 35 с.
12. Сапольські Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас. Львів: видавництво «Наш формат», 2022. 672 с.
13. Фомич М.В. Психологія діяльності в особливих умовах: навч.посіб. Черкаси: видавець Третяков О.М., 2021. 120 с.
14. Франкл, В.Е. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Київ: КСД, 2022, 160 с.
15. Чайковська О. Психологія конфліктності молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки: монографія. Київ: КНТ, 2019. 166 с.
16. Грищенко С.В. Самовдосконалення особистості: монографія. Чернігів, 2019. 188 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Кришталь А.О.

Психологія віктимної поведінки: курс лекцій. Черкаси: ЧІПБ,
2024. 160 с.